

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи бакалавра

на тему: «**Флавій Аецій – останній римлянин**»

Виконав: студент IV курсу,
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Циганенко Сергій Олександрович

Керівник: к.і.н. Токарев А. М.

Рецензент: к.і.н., доц. Литовченко С. Д.

План

Вступ.....	3
Розділ 1. Життєвий шлях і політична діяльність Флавія Аеція.....	12
1.1. Ранні роки та формування особистості Флавія Аеція.....	12
1.2. Вихід на політичну арену.....	24
1.3. Реформи, політика «стримувань і противаг» Аеція щодо варварів.....	33
Розділ 2. Військова діяльність Флавія Аеція: Захисник Гесперії.....	41
2.1. Військова освіта	41
2.2. Реформи Аеція у західноримській армії.....	45
2.3. Структура, стратегія і тактичні прийоми західноримської армії.....	50
2.4. Основні військові кампанії	54
Розділ 3. Битва на Каталаунських полях: втрачена перемога Аеція.....	85
Висновок.....	106
Список використаних джерел та літератури.....	109
Резюме	116
Summary.....	117

Вступ

Історія Західної Римської імперії в V столітті є одним із найбільш драматичних та суперечливих періодів античної доби. Поступовий занепад державних інституцій, зростання впливу варварських народів, внутрішні політичні кризи та наростаючий тиск зовнішніх ворогів створили умови, в яких виживання імперії залежало від особистих зусиль окремих харизматичних лідерів. Серед них особливо вирізняється постать Флавія Аеція – воєначальника, політика, дипломата й стратега, якого ще за життя сучасники та нащадки називали «останнім римлянином». Його діяльність дозволила Західній Римській імперії продовжити існування на кілька десятиліть, тоді як інші частини імперії вже підпали під владу варварів або зазнали руйнування.

Початок століття ознаменувався великими проблемами, які похитнули римську державу та цілісність імперії. На території Римської імперії опинилися гунни, які стали однією з причин Великого переселення народів. Через кордони імперії ринули величезні потоки варварських народів: вестготи, свеві, бургунди, алемани, алани, франки та інші. Але цей період виявився надзвичайно важливим для Риму у військовому плані, оскільки римляни не зраджують традиціям, адже по обидва боки імперії з'явилися видатні політики і полководці, чий дипломатичний і військовий геній дав Імперії шанс, яким було гріх не скористатися. Однією з таких постатей був Флавій Аецій, якого називали «останнім з римлян», чия інтуїція та геній могли змінити всю ситуацію в Римській державі.

Флавій Аецій уособлював собою певний синтез староримських чеснот та нової реальності варваризованої імперії. Він поєднував військовий талант, дипломатичну гнучкість та глибоке розуміння балансу сил у Західній Європі V століття. Його біографія відбиває складні процеси трансформації античного світу в середньовіччя. Водночас діяльність Аеція є прикладом того, як особиста майстерність і політична воля могли тимчасово стримувати неминучий крах великої держави.

Актуальність теми дослідження зумовлена сучасною тенденцією до переосмислення ролі особистостей в історичних процесах занепаду імперій. Постать Флавія Аеція дає змогу краще зрозуміти механізми політичної стабілізації в кризових умовах, особливості військово-адміністративної реформи в період загального занепаду, а також взаємодію античної спадщини та нових варварських елементів. Дослідження діяльності Аеція дозволяє провести паралелі між кризовими явищами пізньої античності та сучасними процесами ослаблення державних систем у світі.

Об'єкт дослідження – історичні процеси у Західній Римській імперії в першій половині V століття, пов'язані з діяльністю Флавія Аеція.

Предмет дослідження – життєвий шлях, політична та військова діяльність Флавія Аеція, його реформи, кампанії та роль у збереженні Західної Римської імперії.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період із кінця IV століття (близько 390 р.) – часу народження Флавія Аеція, – до середини V століття (454 р.), коли після його загибелі Західна Римська імперія фактично втратила здатність до самостійного політичного існування. Основна увага зосереджується на ключових етапах життя Аеція, його військово-політичній діяльності та їхніх наслідках для долі Західної Римської імперії.

Територіальні рамки дослідження охоплюють простір Західної Римської імперії, передусім Галлію (сучасна Франція, Бельгія, частина Німеччини), Італію та частково Північну Африку та Іберійський півострів. Окремо розглядаються території, пов'язані з основними військовими кампаніями Аеція, зокрема Арморика, Аквітанія, область Верхнього Рейну й Альпійський регіон.

Літературу, використану для написання роботи, можна розділити на групи відповідно до авторів.

Першу групу науковців складають автори-науковці європейських країн. Серед них найбільш яскравими постатями є Ентоні Хаттон, Едвард Гіббон, Адріан Голдсуорсі, Арнольд Х'ю Мартін Джонс, Мартін Бебкок, Террі Джонс,

Едвард Палмер Томпсон, Аян Х'юз, Джон-Майкл О'фніл, Моріс Був'є-Ажан, Ерік Дешодт та інші.

Едвард Гіббон написав ґрунтовну, багатотомну роботу присвячену занепаду і розпаду Великої Римської імперії¹. Історик висвітлює Аеція, як інтриганта, який готовий був будь-яким шляхом домогтися високого становища, захопити владу. Він заперечує всі благородні якості останнього римлянина, пояснюючи все його особистою вигодою.

Англійський історик та письменник Адріан Голдсуорсі² представляє нам Аеція як яскравого лідера, з яким мало хто міг зрівнятися або стати йому на противагу. Воєначальника, який командував не тільки римськими військами, а й варварськими. Аецію не дісталось настільки численних військ, як Стилихону, у зв'язку з тим, що податкові надходження до скарбниці скоротилися через окупацію готами Іспанії та Галлії, тому доводилося співпрацювати і закликати на допомогу війська варварів. З іншого боку, перемоги Аеція в битвах не мали вирішального успіху, через часту зміну операцій і численні театри війни.

Едвард Палмер Томпсон – ще один британський історик і автор двох великих робіт: «Рим та варвари»³ та «Гуни. Грізні воїни степів»⁴. Перша згадана історична праця присвячена історії Західної Європи V-VI століть і римсько-варварським відносинам. Автор висвітлює політичні та соціально-економічні процеси, які відбувалися в Європі. Особливість цієї монографії полягає у тому, що автор веде розповідь не за хронологією, а за геополітичними регіонами. Головне питання, яке порушує Томпсон, - унікальність римської політики: адже раніше варварів якщо і розселяли, то тільки в прикордонних провінціях, а тут вони опинилися в самому серці імперії. Томпсон у цьому вбачає далекоглядний хід Аеція, який полягав в умілому балансуванні щодо варварів - вони були досить

¹ Гиббон Э. История упадка и разрушения Великой Римской империи: Закат и падение Римской империи. В 7 томах. / пер. с англ. яз. Т. Чугуновой. Москва: ТЕРА-Книжный клуб, 2008. 624 с.

² Голдсуорти А. Падения Запада. Медленная смерть Римской империи. / пер. с англ. яз. А. В. Короленкова, Е. А. Семеновой. Москва: АСТ, 2014. 733 с.

³ Томпсон Э. А. Римляне и варвары. Падение Западной империи. / пер. с англ. яз. Т. О. Пономаревой. Санкт-Петербург: Издательский Дом «Ювента», 2003. 288 с.

⁴ Томпсон Э. А. Гунны. Грозные воины степей. / пер. с англ. яз. Л. А. Игоревского. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2008. 256 с.

ослаблені, щоб не становити реальних загроз для Риму, водночас їхніх сил вистачило б для стримування інших варварських племен.

У другій своїй монографії Едвард Томпсон порушує проблему походження гунів, структури їхнього суспільного розвитку, соціальних відносин і, що найважливіше, зіткнення з Римською імперією. Історик представляє нам Аеція як політичного і військового лідера, який контролює крім римських військ ще й варварські.

Террі Джонс в своїй праці¹ робить ставку на важливість стратегічних партнерів Аеція – варварські народи, висвітлюючи як політична доктрина полководця відобразилася на них.

Арнольд Х'ю Мартін Джонс спеціаліст з історії Пізньої Античності, його праці тут представлені «Загибеллю античного світу»², що розповідає про стрімкі події та процеси, що призвели до падіння одного з найбільших бастионів західного світу, намагається відповісти на питання про неминучість такого повороту подій та розповісти про помилки, яких припустилося імперське військо та політичне керівництво, в особливості Аецій.

Х'юз³ написав фундаментальну роботу, присвячену виключно Флавію Аецію, висвітлюючи життєпис, політичну та військову діяльність. Науковець детально аналізує та використовує первинні джерела багатьох тодішніх істориків. Таким чином, ми можемо поглянути на постать Аеція через багатовекторну призму різних поглядів, представників різних народів.

Джон-Майкл О'фніл⁴ – американський історик і автор багатьох робіт з історії Західної Римської імперії. Використані його праці розповідають про розвиток посади генералісимуса, або імператорського командувача військовими силами, у західній частині Римської імперії. Дослідник акцентує увагу на політиці Аеція в Равенні, висвітлюючи інтриги, за допомогою яких він усунув опонентів.

¹ Джонс Т. Варвари против Рима. / пер. с англ. яз. В. Шарапова. Москва: Эскмо, 2010, 352 с.

² Джонс А. Х. М. Гибель античного мира. / пер. с англ. яз. Т. В. Горяиновой. Ростов.: издательство «Феникс», 1997. 576 с.

³ Hughes I. Aetius: Attila's Nemesis. London: Pen and Sword, 2012. 276 p.

⁴ O'Flynn, John Michael. Generalissimos of the Western Roman Empire. The University of Alberta Press, 1983. 294 p.

Задля всебічного розгляду постаті Аеція з боку гунів, варто також звернути увагу, на розгорнуті біографії Аттіли, написані французькими істориками М. Був'є-Ажаном¹ й Е. Дешодтом². У цих працях автори, крім уточнення фактів з життя гунського правителя, підняли аналітичні питання, орієнтовані на висвітлення процесів, що відбувались у Західній Римській імперії протягом 30-х – 50-х рр. V ст., через призму гунських вторгнень і гунських імперських зазіхань. Значну увагу вчені приділили воєнно-політичній історії гунського союзу племен в останній третині IV – першій половині V ст. та їхнім контактам з армією Гесперії, та безпосередньо Аецієм.

Другу групу авторів становлять радянські та пострадянські історики. Серед них, наприклад, В. П. Буданова, О. Р. Корсунський, О. В. Метельов, Я. М. Нерсєсов.

В. П. Буданова у своїй монографії³ дає повноцінний огляд усіх процесів варварського світу доби Великого переселення народів. Ця монографія є комплексним дослідженням варварського світу на зламі античності та середньовіччя – в епоху Великого переселення народів. Для дослідження кар'єри Флавія Аеція корисна лише друга глава її монографії – «Гуннський етап Великого переселення народів». Буданова вказує на роль гунів у падінні Римської імперії та їхню взаємодію з Аецієм як з офіційною особою Риму: 427 року Аецій, спираючись на гунів, витіснив вестготів із Нарбоннської провінції, 428 року – франків із Рейну, а в 435-436 рр. розбив разом із гунами бургундів.

О. Р. Корсунський⁴ розкриває тему відносин Аеція з варварськими народами. Науковець глибоко аналізує його соціальну політику щодо варварів, показуючи різницю політичних напрямків залежно до яких народів вона застосовувалася.

¹ Бувье-Ажан М. Атилла: Бич Божий. Москва: Молодая гвардия, 2003. 230 с.

² Дешодт Э. Атилла. Москва: Молодая гвардия, 2012. 206 с

³ Буданова В. П. Варварский мир эпохи Великого переселения народов. Москва: Наука, 2000. 544 с.

⁴ Корсунский А. Р., Гюнтер Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств (до середины VI в.). Москва: Изд-во МГУ, 1984. 256 с.

О. В. Метельов¹ написав фундаментальну статтю, де підкреслює що особистості Аеція приділено несправедливо мало уваги, згадки про нього присутні лише в контексті падіння Риму або римсько-варварських відносин. У своїй статті про військовий і дипломатичний талант Аеція Метельов пише, що Аецій практично всього домагався руками інших народів, спритно і грамотно використовуючи знамениту політику «розділяй і володарюй». Дослідник розкриває нам дипломатичний талант Аеція, показуючи його не стільки як відважного полководця, скільки як умілого гротмейстера того часу, відводячи Аецію особливу важливу роль у створенні римсько-варварського синтезу.

Я. М. Нерсесов² підкреслює значення гунів у житті та політиці Флавія Аеція, їхню роль у формуванні його влади та військової стратегії, а також взаємовідносини між ними, що дозволяли Аецію зберігати свою владу та домінувати над своїми супротивниками.

Тепер можна розпочати огляд джерельної бази роботи. І розпочнемо його з робіт авторів, які писали в епоху Пізньої Античності та Ранняго Середньовіччя. Яскравими представниками є Григорій Турський, Йордан, Зосім, Павло Диякон та Прокопій Кесарійський.

Йордан написав базовану історичну працю «Про походження і діяння готів (Getica)»³, для написання своєї праці історик залучає пізніші джерела, які не дійшли до нас, а саме: Пріск Пантійський «Візантійська історія і діяння Аттілі» та «Історія готів» Кассіодора. Автор дає досить докладний опис подій, у яких провідну роль відігравав Аецій. Йордан різнобічно характеризує Аеція як досвідченого полководця, умілого політика і чудового дипломата. Так само, Аеція він представляє як позитивного діяча, підтримуючи і не критикуючи його дії, а суперечливі факти і ситуації виправдовує тим, що Аецій своєю діяльністю намагався зберегти спокій у Римській імперії, уберігаючи її від варварських

¹ Метельов А.В. Социальные основы политического влияния Флавия Аэция в Западной Римской империи / А.В. Метельов // Известия Алтайского государственного университета, 2009. - № 2. - С. 135-139.

² Нерсесов Я. Полководцы. Битвы. Оружие. Москва: Мир энциклопедий Аванта, 2011. 319 с.

³ Иордан. О происхождении и деяниях готы (Getica) / пер. с лат. яз. Е. Ч. Скржинской. Москва: издательство восточной литературы, 1960. 434 с.

військ, завдяки своїм талантам: дипломатії, високому рівню довіри, військовому дару.

Прокопій Кесарійський присвятив свою працю історії Римської імперії¹. Особлива цінність цієї роботи полягає у тому, що Прокопій був безпосереднім учасником подій, які він описував, і був особисто знайомий з багатьма відомими політиками, полководцями і главами держав. Прокопій звертає увагу на Аеція і описує його як талановиту і сильну людину з міцним духом, впевнену у своїх діях. Автор описує Аеція як людину, використовувала будь-які засоби для досягнення високого становища.

Праця Григорія Турського «Історія франків»² є однією з ключових про уявлення VI ст. н.е. Аецій у Григорія Турського з'являється лише в описі війни з Аттілою, але цей опис є досить повним і чітким. Григорій Турський дає короткий, але детальний опис характеру та походження Аеція. Історик пише про ранні роки Аеція та про його готський і гунський полон.

Павло Диякон³ на основі аналізу різноманітних джерел описує Аеція як імператора, у якого просять милості, допомоги, та який талановито й успішно воює проти варварів. Він акцентує увагу на угодах, які укладав Аецій під час дипломатичних кампаній.

Робота Зосима⁴ цікава як відображення подій, що передують проблемам, з якими довелося розбиратися Аецію, а саме: занепад Римської імперії, активація воєнної діяльності варварських народів, зовнішні та внутрішні політичні проблеми. Зосім детально описує період перебування Аеція в полоні у вестготів Аларіха.

Гідацій Лемік⁵, єпископ Галісії, згодом – архієпископ Астуріки, запеклий антиаріанин. Історичний опус Ідація послідовно змальовує події 379-468 рр.,

¹ Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. / пер. с древнегреч. яз. А. А. Чекаловой. Москва: Наука, 1993. 567 с.

² Григорий Турский. История Франков. / пер. с лат. яз. В. Д. Савукова. Москва: Наука, 1987. 461 с.

³ Павел Диякон. История лангобардов. / пер. с лат. яз. Ю. Б. Циркина. Москва: Наука, 1970. 395 с.

⁴ Зосим. Новая история. / пер. с древнегреч. яз. Н. Н. Болгова. Белгород: издательство Белгородского государственного университета, 2010. 344 с.

⁵ Hydatii Lemici Continuatio chronicorum Hieronymianorum ad a. 468 / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1894. – T. XI: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. – Vol. II. – P. 1-36.

котрі автор описав на підставі усної традиції і як сучасник. У тексті «Хроніки» є повідомлення про спільну воєнну кампанію Аеція з гунами проти вестготів 438 р. Збереглась також друга частина «Хроніки», цей твір описує історичні події 444-567 рр. В розповіді про вторгнення гунів у Італію 452 р. та події у Північній Галлії Гідацій зазначає, що західну Імперію охопило таке нещастя через необачний «дружній союз» із цими дикунами Равенського двору.

Дані про гунський союз племен так само містяться в листах та панегіриках Аполлінарія Сидонія¹, єпископа Оверні (Клермона), галлоримського письменника, поета та політичного діяча при імператорі Авіті. В його епістолярній спадщині й поезіях є багато згадок про жорстокі набіги гунів на галльські землі, про битви останніх з остготами, про Каталауни і Аттілу тощо.

Метою роботи – є спроба визначення особистості Флавія Аеція в контексті політичної та військової історії Західної Римської імперії, його впливу на збереження державності у кризовий період та результатів його діяльності у світлі подальшого розвитку європейської цивілізації.

Для досягнення поставленої мети були визначені такі **завдання**:

- Висвітлити ранні роки та формування особистості Флавія Аеція;
- Проаналізувати процес виходу Аеція на політичну арену Західної Римської імперії;
- Охарактеризувати реформи та політику стримувань і противаг щодо варварських народів;
- Дослідити військову освіту та реформаторську діяльність Аеція у сфері організації західноримської армії;
- Вивчити структуру, стратегію та тактичні прийоми армії за часів Аеція;
- Розглянути основні військові кампанії, зокрема битву на Каталаунських полях;
- Оцінити значення перемог і поразок Аеція в контексті загального процесу занепаду імперії.

¹ Sidonius Apollinarius Epistolae et carmina // Migne J.-P. Patrologiae cursus completus. SL. Corpus histories: In 221 t. – P.: Excudebatur et venit apud J.- P. Migne editorem, 1862. – T. LVIII. – Col. 435-752.

Наукова новизна роботи полягає в комплексному висвітленні ролі Флавія Аеція у збереженні Західної Римської імперії на тлі загального занепаду античного світу, у спробі дати нову інтерпретацію його діяльності не лише як воєнного лідера, а й як державного діяча, який розумів необхідність адаптації традиційних римських структур до нової варварської реальності. Особливу увагу приділено аналізу битви на Каталаунських полях як кульмінації кар'єри Аеція та оцінці цієї битви з точки зору довгострокових наслідків для імперії.

Методологічною основою дослідження є принципи історизму та об'єктивності. Використовуються загальнонаукові методи аналізу та синтезу, порівняльно-історичний метод, а також спеціальні методи історичної науки: джерелознавчий, історико-біографічний та проблемно-хронологічний. Велика увага приділена критичному аналізу джерел і сучасної історіографії.

Структура дипломної роботи визначена її метою та завданнями і складається зі вступу, трьох розділів, що включають підрозділи, висновків та списку використаних джерел та літератури. Перший розділ присвячений життєвому шляху та політичній діяльності Флавія Аеція, другий – аналізу його військової діяльності та реформ у Західній Римській армії, третій – докладному вивченню битви на Каталаунських полях та спробі з'ясувати причини того, чому перемога Аеція стала радше втраченим шансом для імперії, ніж справжнім тріумфом.

РОЗДІЛ 1. ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ І ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ФЛАВІЯ АЕЦІЯ

Епоха пізньої Римської імперії ознаменувалася глибокими політичними та соціальними потрясіннями, які пришвидшили падіння однієї з найвеличніших держав в історії. Одним із яскравих, але одночасно найсуперечливіших персонажів цього періоду був Флавій Аецій, полководець, якого сучасники і пізніші історики часто називали «останнім римлянином». Завдяки своєму військовому таланту та дипломатичним здібностям, Аецій зміг стримати натиск варварських племен, подарувавши для Західної Римської імперії останню спробу зберегти свою велич та цілісність. Він став ключовою фігурою на Каталаунських полях, де антигунська коаліція змогла зупинити Аттілу, що стало символом римського опору варварському вторгненню. Проте, навіть його діяння та виняткові таланти не змогли зупинити крах Гесперії, який був неминучий.

1.1. Ранні роки та формування особистості Флавія Аеція

Флавій Аецій народився близько 391 року в балканській провінції в місті Дуростор, що розташоване на нижньому Дунаї (сучасне місто Селістра в Болгарії). Його батько, Гауденцій, походив зі скіфської знаті, бувши військовим римської армії, він служив на дунайському кордоні, де була розташована лінія оборони імперії від варварів. Спочатку він обіймав посаду домоствіка, однак дослужився до магістра кінноти. З часом, Гауденція відправили намісником в Африку, потім воєначальником в Галлію, де він загинув під час повстання багаудів. Що стосується матері Аеція, ми знаємо лише те, що вона походила з Італії, була знатною та багатою жінкою¹.

Проте, в даному випадку ми маємо право на сумніви щодо достовірності останнього факту. Якщо ця жінка була справді заможною аристократкою з Риму, у перспективі нам було б відоме її ім'я. До того ж, Флавій Аецій був

¹ Йордан. Гетика. 177.

високопоставленою та шанованою людиною в Західній Римській імперії, таким чином його родовід просто не могли не описувати. Аналізуючи все вище сказане, можна побачити, що це виглядає доволі дивно. З одного боку, нам відомо багато інформації про його батька, Гауденція, який був вправним полководцем, та неостанньою людиною в римській армії. З іншого боку, персоналії дружин різних полководців та політиків цікавили істориків набагато менше. Тому стає очевидно, що ми маємо дуже мало інформації про них, або взагалі нічого.

За допомогою певних зв'язків, батько зміг влаштувати Аеція на службу тілоохоронцем при імператорському дворі першого правителя Західної Римської імперії – Гонорія¹. Інше питання полягає у тому, чи вистачило б авторитету та впливу Гауденція, щоб влаштувати сина на службу до імператора?

На мою думку, Гауденцію, який був варваром, було вигідно одружитися із італійкою знатного походження, аби закріпити своє соціальне положення, хоча шлюбна політика в епоху пізньої античності вже не мала такої сильної політичної ваги, як у попередні періоди, проте вона залишилася важливим механізмом для досягнення соціальних ліфтів. Варто зазначити, що в епоху пізньої античності в Західній Римській імперії варвари масово використовували її для входження в римські еліти.

Таким чином, шлюбна політика була важливою частиною соціальної та політичної інтеграції варварів, які прагнули закріпити свій статус і вплив у Римській імперії. Відповідно, варвари, які здобули впливові посади у римській армії або адміністрації, намагалися зміцнити свій статус через укладання шлюбів з римськими аристократками. Такі союзи не лише забезпечували особисту вигоду для окремих варварів, а й приносили політичну вигоду для Риму, оскільки дозволяли створювати довгострокові зв'язки між римськими родинами та новими важливими союзниками серед варварських племен. Виходячи з цього, результатом такої шлюбної політики було те, що варвари ставали частиною

¹ Григорій Турський. История франков. II. 8.

римської аристократії. Вони отримували право на землі, статус і привілеї, які супроводжували шлюб з аристократкою¹.

З іншого боку, такий родовід описують авторитетні історики, такі як Йордан² та Григорій Турський³. Вони обидва стверджують, що Аецій – син варвара Гауденція та італійки-аристократки. У такий спосіб, приклад сім'ї Гауденція є базовим для Західної Римської імперії періоду V-VI століття.

Виходячи з цього, можна висунути твердження, що шлюби між варварами і римлянками стали символом змішування культур, адже вони сприяли появі нового типу римлян, які, будучи варварами за походженням, могли вільно брати участь у римській політиці, військовій службі та громадському житті. Вони стали сполучною ланкою між двома різними культурними традиціями – варварською та римською. Така шлюбна політика була важливою для стабільності та розвитку Римської імперії в пізньому періоді її існування, адже дозволяла імперії включати нові народи та зміцнювати її владу через союзи з іншими етнічними групами⁴.

Я дозволю собі таке висловлювання, в період пізньої античності шлюб з громадянами Риму був «must have» для варварів, тому можна сформувати певну послідовність: Найманець-варвар, який приходить на військову службу в Західну Римську імперію, здобуває високі посади, для повноцінної інтеграції в римську еліту, одружується на італійці знатного походження.

Враховуючи та аналізуючи все вище сказане, ми маємо право вважати, що матір «останнього римлянина» була знатного походження. Яким чином, історія забула її ім'я? Це питання залишається відкритим. Проте, враховуючи всі наведені факти, ймовірність того, що матір Аеція була незнатного походження, є малоімовірною.

Також варто зауважити, що ми маємо детальну характеристику зовнішності, характеру та особистих рис Аеція. Доречно звернути увагу, на

¹ Йордан. Гетика. 186.

² Так само. 184.

³ Григорій Турський. История франков. II. 8.

⁴ Бейкер С. Древний Рим. Взлет и падение империи. Санкт-Петербург, 2008. С. 97-98.

роботу Рената Фрігеріда, який був сучасником тих подій, в даному контексті його цитує Григорій Турський, оскільки робота першого не збереглася: «Він був середнього зросту, міцний, гарної статури, тобто не кволий і не огрядний; бадьорий, повний сил, стрімкий вершник, майстерний стрілець із лука, невтомний у метанні списа, вельми здатний воїн і прославлений у мистецтві укласти мир. У ньому не було ні краплі жадібності, ні найменшої скупості, від природи був добрим, не дозволяв поганим радникам відводити себе від наміченого рішення; терпляче зносив образи, був працьовитий, не боявся небезпек і дуже легко переносив голод, спрагу та безсонні ночі»¹. На основі цих даних, ми маємо можливість більш-менш детально проаналізувати особу Аеція, виокремити його слабкі та сильні сторони, поглянути на складові риси характеру та особисті навички, які допомогли йому досягнути справжньої величі.

Варто зазначити, що юнак здобув гарну освіту, настільки це було можливо в той період, оскільки походив зі знатної родин. Очевидно, що Аецію пророчили далеке майбутнє. Тому що, для цього він мав усі матеріальні, та нематеріальні ресурси. Його батько, Гауденцій, користувався великою повагою в армії та здобув значний авторитет при імператорському дворі. Його мати, найімовірніше, була італійською аристократкою, що додатково зміцнювало соціальний статус Аеція².

Перш за все, факт обізнаності та політичної майстерності підтверджує наведена цитата: «...вельми здатний воїн і прославлений у мистецтві укласти мир»³. Таким чином, уміння вести перемовини, тобто дипломатія, передбачає володіння певними навичками: вміння аналізувати, розраховувати подальші кроки, вибудовувати послідовну конструкцію, продумувати можливі сценарії розвитку подій. Ці якості є необхідними для успішного державного діяча, і, судячи з його військових і дипломатичних досягнень, Аецій ними володів. Його здатність до самоконтролю, організованість і політична далекоглядність

¹ Григорій Турський. История франков. II. 8.

² Голдсуорти А. Падение Запада. Медленная смерть Римской империи. Москва, 2014. С. 521.

³ Григорій Турський. История франков. II. 8.

дозволили йому займати провідне місце в управлінні Західною Римською імперією.

Характеристика Флавія Аеція як полководця та воїна базується на свідченнях пізньоантичних авторів, зокрема Григорія Турського та Йордана. У «*Historia Francorum*»¹ Григорій Турський наводить опис зовнішності та рис характеру Аеція, підкреслюючи його фізичну витривалість, дисциплінованість та відсутність схильності до розкоші. Подібний опис знаходимо у творі Йордана «*Getica*»², де автор акцентує увагу на його майстерності у володінні зброєю, стійкості в бою та дипломатичних здібностях.

Аецій проявив себе як досвідчений стратег, що особливо помітно під час його кампаній. Спочатку перемога над вестготами, витіснивши їх з Нарбонни у 427 році. Успішна кампанія проти франків 428 року, а потім проти бургундів у 436 році, не варто забувати про придушення повстання багаудів в 437, варто зауважити, що в останніх двох він залучив гунів як союзників, в свою чергу, це демонструє його гнучкість у військовій політиці та здатність використовувати варварські контингенти для досягнення стратегічних цілей³.

Кульмінаційним моментом його кар'єри стала битва на Каталаунських полях у 451 році, де Аецій організував коаліцію римлян, вестготів і франків проти Аттіли. Його тактична майстерність дозволила не лише уникнути нищівної поразки Риму, а й зупинити гунську експансію в Галлію. Джон Б'юрі зазначає, що ця битва стала останнім прикладом ефективної римської військової організації в Західній імперії⁴. Але про це більш детально ми поговоримо в наступному розділі.

Хоча історичні джерела загалом описують Флавія Аеція як славетного полководця та вправного дипломата, слід враховувати, що такі оцінки могли бути частково ідеалізованими або сформованими під впливом його політичних

¹ Григорій Турський. История франков. II. 8.

² Йордан. Гетика. 184.

³ Heather P. The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians. Oxford, 2005. P. 217.

⁴ Bury J.B. History of the Later Roman Empire: A history of the later Roman Empire from Arcadius to Irene, 395 A.D. to 800 A.D: In 2 v. London, 1889. Vol. 1. P. 189.

союзників. Наприклад, Григорій Турський¹ та Йордан² висвітлювали його діяльність переважно в позитивному ключі, що могло бути зумовлено політичною кон'юктурою або намаганням створити образ «останнього римлянина» в умовах занепаду імперії. Водночас, Прокопій Кесарійський³ подекуди дає більш стримані характеристики його діяльності, що вказує на наявність критичних поглядів щодо його політики.

Крім того, його дипломатичні успіхи, зокрема в переговорах з гунами, могли сприйматися неоднозначно. Частина римської еліти могла розглядати його довголітнє «загравання» з Аттілою як небезпечну тактику, що підривала римську незалежність⁴. Також його довге перебування при владі та усунення політичних суперників, таких як Фелікс (429 р.), Боніфацій (432 р.) та, зрештою, свідчить не лише про його політичну майстерність, а й про застосування жорстких методів для збереження впливу⁵.

З огляду на це, об'єктивний аналіз діяльності Аеція має враховувати як його внесок у стабілізацію Західної Римської імперії в кризовий період, так і можливі негативні аспекти його політики, включаючи концентрацію влади у військових руках та потенційний конфлікт його інтересів із традиційною римською аристократією⁶.

Описуючи Аеція як геніального стратега, часто забувають або призменшують його можливі поразки та стратегічні помилки. Наприклад, його невдачі в переговорах з Аттілою під час останніх років його кар'єри можуть вказувати на те, що навіть такі майстри військової стратегії, як Аецій, не завжди здатні запобігти підривним діям варварів. Хоча історія про битву при Шалоні у 451 році є однією з найбільших перемог Аеція, не менш важливими є моменти, коли його дипломатія призводила до тимчасових компромісів, які в перспективі

¹ Григорій Турський. История франков. II. 8.

² Йордан. Гетика. 184.

³ Прокопій Кесарійський. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. III. 3.

⁴ Йордан. Гетика. 191.

⁵ Hydatii Lemici Continuatio. *Chronicorum Hieronymianorum ad a. 468* // *Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi*, vol. 11 / ed. Th. Mommsen. Berlin: Weidmann, 1894. P. 7.

⁶ Hugnes I. *Aetius: Attila's Nemesis*. London, 2012. P. 32.

могли сприяти ослабленню імперії. Наприклад, тривалі відносини з гунами залишали Рим у залежному становищі¹.

Оцінка Аеція як «останнього римлянина» в контексті його військової діяльності також піднімає питання про нереалістичне сприйняття стратегічних умов, у яких перебував Рим. Відповідно до цього образу, Аецій став символом боротьби за існування Римської імперії, хоча в реальності її занепад був вже неминучим. Необхідно враховувати, що Аецій діяв в умовах повільного руйнування імперії, зокрема через економічні, соціальні та військові труднощі, які, ймовірно, вже перевищували будь-які можливості для відновлення старої величі Риму.

Подібний підхід до аналізу Аеція зустрічається у працях сучасних істориків. Наприклад, Х'юз² зазначає, що його політика мала як позитивні, так і суперечливі сторони, зокрема у питаннях контролю над військовими ресурсами. Зокрема, англійський історик Пітер Хізер звертає увагу на те, що діяльність Флавія Аеція відбувалася в умовах глибокої внутрішньої кризи Західної Римської імперії. Хізер підкреслює, що структурні слабкості держави, зокрема економічна деградація, скорочення мобілізаційних ресурсів та посилення автономії варварських федератів, змушували Аеція постійно балансувати між різними силами, шукати компроміси та діяти в умовах жорсткої конкуренції з іншими магістратами та воєначальниками³.

Тім Ньюарк у своїй праці аналізує загальний контекст доби та показує, що Аецій був частиною ширших процесів трансформації римського суспільства⁴.

Цікавим фактом є те, що Аецій доволі в ранньому віці потрапив у вихор політичного життя Західної Римської імперії. Як виявилось, ще юнаком він був заручником спочатку у вестготів, а потім у гунів⁵. Важливо зазначити, що така практика була поширеною в дипломатії, тому обмін знатними особами між римлянами та варварами слугував механізмом дипломатичного забезпечення

¹ Bury J.B. History of the Later Roman Empire: A history of the later Roman Empire from Arcadius to Irene, 395 A.D. to 800 A.D: In 2 v. London, 1889. Vol. 1. P. 99.

² Hugues I. Aetius: Attila's Nemesis. London, 2012. P. 56-57.

³ Heather P. The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians. Oxford, 2005. P. 243-245.

⁴ Newark T. The Barbarians: Warriors and Wars of the Dark Ages. Blandford, 1986. P. 56.

⁵ Грант М. Крушение Римской империи. Москва, 1998. С. 22.

мирних угод та союзів. Особи, які перебували в оточенні правителя іншої держави, формально не вважалися полоненими чи заручниками, але їхній статус можна прирівняти до «гарантів» політичних домовленостей. Вони набували місцевої освіти, військового досвіду та поступово включалися в управлінські структури, що робило їх посередниками між двома сторонами¹.

Передумовою для його першого поневолення став відомий римський полководець вандальського походження – Флавій Стиліхон. Після смерті Феодосія Великого у 395 році, він фактично став регентом нового малолітнього імператора Гонорія та керував Західною Римською імперією. Проте Стиліхон прагнув захопити владу Східної імперії. Тоді нею правив старший син Феодосія – Аркадій, який також мав опікуна, Флавія Руфіна².

Варто зауважити, що саме Руфін не дозволив Стиліхону здійснити експансію влади імператорського престолу Східної Римської імперії. Після смерті першого, Флавій Стиліхон здійснив ще одну спробу, але зустрів опір фаворитів Аркадія. В особливості Євтропій, який зайняв місце Руфіна йде на кардинальні міри, оголошуючи Стиліхона ворогом держави у 397 році, у нього конфіскували маєтки та землі, навіть відправили найманих вбивць по його життя³.

Здавалося, Флавій Стиліхон прийшов до правильних висновків, покинувши свої амбіції та плани на сусідів, тим самим, намагаючись запобігти міжусобній війні. Він здійснив похід в Африку у 398 році і скинув бунтівника Гільдона. Шляхом шлюбу своєї доньки Марії з імператором Гонорієм, Стиліхон зміцнив свій вплив та закріпив власні позиції на Заході⁴.

Помирає Аркадій, на престол вступає Феодосій II, з цієї причини сусід із Риму знову вступає в гру, плануючи захопити владу в Східній імперії. В даному випадку, він знаходить сильного союзника в особі короля вестготів – Аларіха. Однак, незабаром через внутрішні політичні інтриги при імператорському дворі,

¹ Goffart W. *Barbarian Tides: The Migration Age and the Later Roman Empire*. Philadelphia, 2006. P. 72–74.

² Зосим. *Новая история*. V. 29.

³ Бейкер С. *Древний Рим. Взлет и падение империи*. Санкт-Петербург, 2008. С. 402.

⁴ Так само С. 403.

проти Стиліхона вчиняють палацовий заколот. Його звинувачують у співпраці з Аларіхом, з метою скинути імператора Гонорія та посадити на престол свого сина, Євrexія. Важливо розуміти, що в діючого імператора не залишалося вибору, Стиліхона стратили у 408 році¹.

Аларіх, з іншого боку, скористався цією ситуацією і почав мобілізувати військові сили для можливого нападу на Рим. Однак, для збереження миру, він дотримувався угоди, укладеної зі Стиліхоном, і вимагав від римлян виплатити данину та обмінятися знатними заручниками. Одним з таких заручників був 15-річний Флавій Аецій, який потрапив до варварів у рамках цієї угоди. Аецій, хоча й був знатного походження та служив при імператорському дворі, потрапив до варварів не внаслідок звичайного військового полону, а в рамках дипломатичних угод і обміну заручниками. Перебування серед варварів мало важливе значення для його майбутнього розвитку як полководця та дипломата. Саме цей досвід формував Аеція як стратега, здатного досягати успіху у складних умовах політичного хаосу².

Необхідно розглянути деякі суперечливі один-одному історичні трактування, щодо перебування Аеція у готів. Як виявилось, думки з приводу цього історичного факту різняться.

За даними візантійського історика Зосіма, Аеція лише планували долучити до угоди з Аларіхом. Він стверджує, що король вестготів самостійно обрав 15-річного юнака, проте Гонорій не пішов на угоду. В результаті, вестготи в 410 році пограбували та спалили Рим³. Також варто згадати двох істориків Григорія Турського⁴ та Йордана⁵, вони стверджують, що Флавій Аецій став заручником саме у Аларіха. До того ж, перший навіть вказує роки перебування, римлянин жив у готів 3 роки з 405 по 408 р.

Очевидно, що вчені також мають різні погляди на це питання. Деякі дослідники припускають, що Аецій став об'єктом симпатії короля Аларіха,

¹ Gibbon E. The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. New York, 1930. Vol. 5. P. 30-31.

² Томпсон Э. А. Гуны. Грозные войны степей. Москва, 2008. С. 52.

³ Зосим. Новая история. V. 36.

⁴ Григорий Турский. История франков. II. 8.

⁵ Йордан. Гетика. 177.

котрий утримував юнака при дворі, брав його з собою в походи, навіть коли стосунки між Римом і вестготами загострилися. Згідно з цією версією, Аецій познайомився з побутом та звичаями вестготів, що значною мірою вплинуло на його подальшу політичну кар'єру. Врешті-решт Аларіх подарував Аецію свободу, і той повернувся до Риму¹.

Враховуючи численні джерела та суперечливі свідчення, важливо зазначити, що до сьогодні немає єдиної однозначної відповіді на питання щодо ролі Аеція серед готів. Різні трактування цих подій можуть свідчити про різні політичні та культурні контексти, в яких писали свої історії різні автори, а також про можливе політичне забарвлення цих описів. Таким чином, об'єктивний аналіз цього історичного питання вимагає врахування усіх наявних джерел та їхніх контекстів, а також прийняття до уваги можливих суб'єктивних впливів, які могли сформувати різні трактування цього періоду історії.

На мою думку, факт полону Аеція у вестготів Аларіха є обґрунтованим і підтверджується численними джерелами. В свою чергу, він є важливим для розуміння його військових та дипломатичних здібностей. Перебуваючи серед варварів, він мав можливість познайомитись з їхніми методами ведення війни, що стало основою для його подальших успіхів. Як заручник, Аецій міг зберегти свій статус і спостерігати за внутрішніми процесами у варварських племенах, що допомогло йому в майбутньому поєднувати римські та варварські стратегії, що стало важливим у політиці та військових кампаніях.

На історичній арені з'являються нові кочівники – гуни, які прийшли з азійських степів та стали нищівною хвилею для народів, які траплялися їм на шляху. В результаті, через кордони тодішньої Римської імперії в декілька етапів масово почали рухатися різноманітні варварські племена. Історики назвуть це явище Великим переселенням народів. В результаті, гуни оселилися в Паннонії, зовсім близько до кордонів імперій, таким чином, вони стали доволі небезпечним сусідом, навіть імператори в Константинополі платили їм данину щорічно².

¹ Нересов Я. Полководцы. Битвы. Оружие. Москва, 2011. С. 70.

² Томпсон Э. А. Римляне и варвары. Падение Западной империи. Санкт-Петербург, 2003. С. 20.

Для подальшої перспективи розвитку відносин з гунами, Гонорій укладає договір з їхнім королем, Ульдінором у 408 році. За цією угодою, римляни виплачували гунам певне відшкодування та обмінювалися заможними заручниками. Зі сторони Західної Римської імперії виступив Флавій Аецій, який знову опинився у полоні, але тепер при дворі Ульдінора¹.

Варто зазначити, що у гунів Флавій Аецій пробув набагато довше, і саме цей полон відіграв неабияку роль у становленні та формуванні «останнього римлянина». Зупинімося докладніше на вищеописаній характеристиці полководця, де було описано його майстерність лучника та вершника. Я хочу запропонувати гіпотезу, що саме життя серед гунів навчило юного Аеція цих навичок військового мистецтва, оскільки кінні лучники, це основна сила армії гунів.

Важливо розуміти, що саме за період гунського «полону» Аецій набув тих якостей та особливостей характеру, які в подальшому будуть вирішальне впливати на його долю та долю цілого світу. Він детально вивчив їхній побут, звичаї, військову організацію та методи ведення війни. Ще важливіше було те, що він навчився глибоко розуміти цих кочівників і зав'язав зв'язки, які побудували його кар'єру політика та військового. Як ми можемо бачити в подальшому, цей досвід був доленосний, адже з усіх римських полководців, тільки Аецій умів надзвичайно вправно та ефективно керувати армією гунів та найманцями варварами в цілому².

На мою думку, поєднання освіченості, інтелекту, благородного виховання змалечку та частинки варварської брутальності, холонокровності, ментальності, агресивності сформували характер, який однозначно мав якимось чином вплинути на долю Риму в подальшому.

Згідно з однією з гіпотез, Флавій Аецій був близьким до короля гунів Руаса, і той зробив його своєю правою рукою, часто радячись з ним у політичних питаннях. Існує навіть думка, що коли настав час Аецію повертатися до Риму,

¹ Hugnes I. Aetius: Attila's Nemesis. London, 2012. P. 120.

² Дельбрюк Х. История военного искусства в рамках политической истории. Санкт-Петербург, 1999. Т. 2. С. 234.

Руас пропонував йому залишитися і зайняти високу посаду в політичному керівництві гунів. Це свідчить про те, що Аецій мав змогу вивчити варварський світ та його ментальність, що пізніше допомогло йому ефективно вести перемовини з варварами. Оскільки дипломатія з варварськими племенами була значно складнішою, ніж з іншими державами, це дозволило Аецію застосовувати унікальні стратегії, аби знайти компроміс із різними варварськими лідерами¹.

Дискусії серед істориків виникають щодо питання, чи познайомився Аецій з Аттілою під час свого перебування серед гунів. Деякі дослідники стверджують, що їхні стосунки могли бути близькими, навіть дружніми, в той час як інші вважають, що їхнє знайомство було обмежене лише коротким контактом. Однак, на підставі історичних джерел можна припустити, що Аецій і Аттілла, ймовірно, не були особисто друзями, але мали певний рівень контакту через їхнє перебування при дворі Руаса².

В свою чергу, низка істориків висувують наративи, які засвідчують дружні відносини цих двох відомих постатей. Вони базуються на логіці, певних припущеннях та деяких історичних фактах³. За даними Іордана нам відомо, що Аецій за період перебування у гунів гарно потоваришував з одним із них, при цьому ми не знаємо ім'я цієї особи, відомо лише те, що вона була з наближених короля Руаса⁴.

На додачу, сюди приписують навчання Атілли в Римі, ніби Аецій неабияк причетний до його приїзду в імперію. До того ж, політика гунів щодо Західної Римської імперії, не була агресивною на початку. З Руасом Рим не мав ніяких проблем взагалі, оскільки вони вибудовували вигідні відносини за час його правління. Щодо сходження на престол Атілли, то спочатку він мав гарні відносини із західною імперією, але не із східною⁵.

На мою думку, Аттілла та Аецій були знайомі, але не мали якихось дружніх стосунків особисто. Оскільки, ми не маємо якихось вагомих речових доказів:

¹ O'Flynn J. M. *Generalissimos of the Western Roman Empire A. D. 375-493*. Edmonton, 1983. P. 294.

² Мюссе Л. *Варварские нашествия на Европу: германский натиск*. Санкт-Петербург, 2008. С. 218.

³ Дешодт Э. *Аттила*. Москва, 2012. С. 26.

⁴ Иордан. *Гетика*. 177.

⁵ Hugnes I. *Aetius: Attila's Nemesis*. London, 2012. P. 157.

листування, дипломатичні угоди, які могли б затвердити дружні відносини між ними. Все що ми маємо, це опосередковані свідчення істориків того часу, які є суб'єктивними.

Отже, на основі наявних джерел можна стверджувати, що Аецій і Аттілла, ймовірно, були знайомі, але їхні стосунки не можна трактувати як дружбу. Відсутність переконливих документальних доказів, таких як листування чи дипломатичні угоди, робить складним підтвердження їхнього особистого взаєморозуміння. Тому важливо розглядати цей аспект через призму історичних свідчень, які можуть бути суб'єктивними.

Обмінний термін Аеція спливав, тому в 410 році він повернувся до Риму, де одружився на дочці знатного гота Карпіліона, мав від неї сина, якого назвали також Карпіліон¹.

Таким чином, виходячи з аналізу ранніх років Флавія Аеція, можна стверджувати, що його формування як військового і політичного лідера стало можливим завдяки поєднанню його знатного походження, взаємодії з варварами та вивченню їхніх традицій і ментальності. Незважаючи на те, що Аецій мав певні привілеї завдяки своєму статусу, перебування у полоні у гунів і вестготів дозволило йому набуті навички дипломатії та стратегії, які стали вирішальними в його подальшій кар'єрі. Залучення до варварського світу, зокрема з гунським двором, розширило горизонти Аеція та вплинуло на його політичні рішення в Римі. Саме цей досвід сформував його як людину, здатну розуміти не лише римську політику, але й варварські інтереси, що стало основою його дипломатичних і військових досягнень у майбутньому

1.2. Вихід на політичну арену

У 410 році, після повернення з гунського полону², Флавій Аецій зробив вибір, що відображає його розуміння політичних реалій і перспектив. Король

¹ Григорій Турський. История франков. II. 8.

² Йордан. Гетика. 177.

гунів Руас пропонував Аецію залишитися при його дворі, але для молодого римлянина це була не просто пропозиція, а дилема, яка вимагала оцінки всіх факторів. У той час гунни не мали сталого політичного устрою, і їх «держава» була швидше конгломератом племен, що підкоряли нові території через військові кампанії, ніж організованим і структурованим утворенням, яким була Римська імперія. З іншого боку, політична ситуація в Римі також була далеко від стабільної, і процедура престолонаслідування залишалася непередбачуваною, що створювало ризики навіть для високопосадовців.

Тому вибір Аеція міг бути зумовлений політичною непередбачуваністю гунського двору. Попри високу роль у дворі Руаса, після його смерті Аецій не мав жодних гарантій на збереження своєї політичної позиції. Невизначеність у питаннях престолонаслідування серед гунів також створювала потенційні ризики для його кар'єри. Враховуючи ці фактори, можна припустити, що повернення до Риму було більш вигідним для подальшої кар'єри Аеція на той момент існували певні гарантії, що він міг зайняти високі посади в імперії, враховуючи його попередній досвід на службі, де він уже мав титул *tribunus praetorianus partis militaris*¹, що надавало йому політичні права в майбутньому. Зважаючи на це, його вибір залишитися в Римі можна пояснити не тільки прагненням до кар'єрного росту, але й наявністю стабільних політичних умов в Західній Римській імперії порівняно з внутрішньою політичною нестабільністю серед гунів².

Повернувшись до Равенни, Аецій обійняв посаду командуючого імператорської гвардії. Паралельно він займався повноцінною інтеграцією в римську військову та політичну еліту³. Варто зауважити, що спочатку, ще до перебування у готів та гунів, малолітній Аецій служив охоронцем при дворі імператора Гонорія. Це пов'язане з тим, що хлопчик був знатного походження,

¹ Григорій Турский. История франков. II. 9.

² Gordon C. D. The age of Attila. First-Century Byzantium and the Barbarians. Michigan, 1961. P. 45-46.

³ Ward-Perkins B. The fall of Rome and the end of civilization. Oxford, 2005. P. 55.

сином відомого полководця, оскільки сім'я Гауденція користувалася певним авторитетом у Римі¹.

У 423 році помирає імператор Гонорій. Оскільки він не мав нащадків, у такому випадку престол мав перейти його племіннику – Валентиніану. Але хлопчик був неповнолітній, тому його мати, Галла Плацидія мала посісти трон у якості регента й правити від імені свого сина. Проте, в ході політичних інтриг, владу захопив найближчий радник колишнього імператора – Іоанн. Він уклав союз із заможною елітою Італії, та тодішнім патрицієм та найвпливовішим полководцем в Західній імперії – Кастином. В свою чергу, Флавій Аецій також став на бік повстанців, за що обійняв посаду доглядача імператорського палацу (*cura palatii*)².

Плацидія із сином тікає до імператора – Феодосія II, відтепер Східний двір зобов'язаний втрутитися. У 424 році Феодосій II споряджає військову експедицію в Італію, щоб посадити на трон свого двоюрідного брата, законного правителя, Валентиніана. Іоанн почав мобілізувати війська, та здійснив інші військові приготування³.

Григорій Турський висвітлює роль Флавія Аеція в цих подіях: «Іоанн, спонукуваний цим, послав Аеція, який у той час був наглядачем палацу, з великим вантажем золота до гунів, відомим Аецію ще з того часу, коли він був у них заручником, і пов'язаним з ним тісною дружбою, і наказав йому: як тільки ворожі загони вторгнуться до Італії, він повинен напасти на них з тилу, тоді як сам Іоанн вдарить їм в лоб»⁴.

При цьому армія Іоанна виявилася недостатньо чисельною, тому він укріпився в Равенні, сподіваючись на міцність стін, природні перешкоди та підмогу Аеція. У 425 році візантійські війська під командуванням Аспара прорвали оборону столиці, Іоанн був страчений. Корону поклали на голову нового імператора Валентиніана III, проте хлопчику було 7 років, тому фактично

¹ Джонс Т. Варвары против Рима. Москва, 2010. С. 277.

² Hugnes I. Aetius: Attila's Nemesis. London, 2012. P. 30.

³ Ferrill A. The fall of the Roman empire. The military explanation. New York, 1986. P. 134.

⁴ Григорий Турский. История франков. II. 8.

вся влада зосередилася в руках Галли Плацидії, яка стала регеншою нового імператора¹.

П'ятдесяти тисячне військо гунів, очолене Аецієм спізнилося на 3 дні. Після серії сутичок з візантійською армією під командуванням Аспара, Флавій Аецій пішов на компроміс з Галлою Плацидією. За умовами, він відіслав гунів, надавши їм щедрі дари. За таку лояльність, нова влада нагородила його рангом *comes et magister militum per Gallias*, головнокомандувач римської армії в Галлії².

Своїм наказом Плацидія прагнула максимально ізолювати та відсторонити полководця-зрадника від активного політичного життя імперії. Тому вона обрала Галлію, як плацдарм для подальшої служби Аеція³. На мою думку, це пов'язано із проблематичним характером регіону, оскільки його населення складають варвари: галли, вестготи, алемани та бургунди, які часто вчиняли міжусобні конфлікти. До того ж, Галлію оточували території, які також були заселені варварами. Найпроблематичнішим був пів острів Арморіка, який завжди відзначався невгамовними багаудами, які регулярно повставали, розпорошуючи внутрішню обстановку в суміжних регіонах. Додавши до цього набіги вандалів із Іспанії, франків з півночі, і ми отримаємо максимально нестабільне місце для управління. Хоча в економічному плані, Галлія була одним із найпродуктивніших регіонів, поступаючись тільки Африці. Однак, укладаючи таке рішення, Галла Плацидія чомусь не врахувала наявність гунів, які також мешкали на територіях, що межували з Галлією.

Враховуючи вище сказане, виникає декілька дискусійних питань: чому після стількох років служби Гонорію Аецій обрав на бік повстанців? І як новий імператор зміг прийняти його на службу після зради?

Варто почати з першого, оскільки Аецій вже тривалий час перебував на службі при імператорському дворі, але його особисті зв'язки при дворі були фрагментарними і базувалися здебільшого на політичних зв'язках його батька.

¹ Hugnes I. Aetius: Attila's Nemesis. London, 2012. P. 31-33.

² Гиббон Э. История упадка и разрушения Великой Римской империи: Закат и падение Римской империи. Москва, 2008. Т. 3. С. 591.

³ Джонс Т. Варвары против Рима. Москва, 2010. С. 277.

Оскільки влада Гонорія не давала змоги забезпечити амбіції Аеція. Цьому сприяла політична модель всемогутніх генералів, яка склалася за часів Гонорія. Тобто існувало певне коло генералів, які обіймали майже всі вагомні політичні посади в Західній Римській імперії. Але така система мала свої недоліки, тому що імператор приділяв мало уваги обмеженню влади цих полководців. Натомість останні, мали політичні зв'язки та контакти, за рахунок яких були майже недоторканими, додавши до цього наявність прихильного війська, в сукупності це дозволяло їм володіти фактичною владою, іноді більшою ніж у імператора. Таким чином, утворилася певна монополія, було декілька наймогутніших полководців, які не дозволяли розвиватися більш дрібнішим військовим елітам, до якої і входив молодий Флавій Аецій¹. Можливо, новий імператор запропонував Аецію набагато більше статків та влади, шляхом придушення старих еліт. На мою думку, ми маємо справу з особистими мотивами, які були пов'язані із амбіціями влади.

Французький історик Дешодт висуває доволі цікаву історичну гіпотезу. Вона побудована на невзаємних почуттях до жінки. А саме невзаємне кохання молодого Галла Плацидії до юного Флавія Аеція. Коли той повернувся з гунського полону, сестра імператора не давала йому проходу, але він не відповідав їй взаємністю. На додачу, її брат Гонорій насильно видав Галлу заміж за полководця Констанція. В свою чергу Аецій розумів, що керувати імперією буде Галла Плацидія як регент, тому остерігався помсти з її боку². Існує ще одна теорія, яка доповнює та виправдовує першу, вона полягає у тому, що узурпатора підтримав батько Аеція – Гауденцій, за що обійняв посаду командувача військами в Галлії. Тому батько переконав сина підтримати Іоанна³.

Флавій Аецій мав авторитетних друзів серед еліти гунів, особливо у тодішнього короля Руаса, оскільки він виріс разом з ними, він знав їхню мову, звичаї, традиції та ментальність. Через ці особливі особисті стосунки, вони

¹ O'Flynn J. M. *Generalissimos of the Western Roman Empire A. D. 375-493*. Edmonton, 1983. P. 131.

² Дешодт Э. *Аттила*. Москва, 2012. С. 46-47.

³ Hugnes I. *Aetius: Attila's Nemesis*. London, 2012. P. 173.

надали йому військо, щоб відвоювати престол для Іоанна¹. Крім того, через його статус високопоставленого заручника у гуннів, вони розглядали як представника легітимного уряду. Існує вірогідність того, що якби Іоанн відправив іншого посланця навряд чи це рішення було б успішним, головним чином через те, що гунни не бажали витрачати свій час і людські ресурси на підтримку невідомого узурпатора. З іншого боку, допомога Аецію була вигідна і для посилення позицій самих гуннів на політичній арені. Оскільки відносини гуннів із Західною імперією були набагато стійкішими, ніж зі Східною². Таким чином, вони б забезпечили собі нейтрального, або навіть дружнього сусіда на дунайському кордоні. В свою чергу, гунни могли проводити свою політику з позиції сили, показавши що у них вистачає могутності та влади втручатися у справи Гесперії.

В результаті, незважаючи на всі протиріччя Аецій та Плацидія домовилися. Варто розглянути, як саме сторони дійшли згоди, перебуваючи у невідгідному становищі. На мою думку, Плацидія була ініціатором компромісу з полководцем, в той же час, останній швидко погодився, оскільки він був достатньо реалістом, щоб визнати, що його становище як повстанця було безнадійним. За цих обставин він зробив єдине, що міг: він використав загрозу гуннів як предмет для переговорів з Плацидією.

Для початку необхідно розглянути всю провальність узурпації Іоанна. Справа у тому, що його режим був хитким у стратегічно важливих регіонах. У Галлії війська збунтувалися та вбили Гауденція. В цей момент вестготи, скориставшись ситуацією, здійснюють вторгнення. На додачу, Боніфацій, який був намісником Африки залишився вірний Плацидії, наклавши на Рим зернову блокаду, втрата «житниці імперії» буквально поставила узурпатора на коліна³.

Таким чином, в Іоанна не виявилося найголовнішого – чисельної, мотивованої армії, оскільки війська в Африці та Галлії не підтримали його. Натомість йому довелося відправити частину вірних собі військ задля встановлення своєї влади в повсталих регіонах, розосередивши власні, і так

¹ Джонс Т. Варвары против Рима. Москва, 2010. С. 276.

² Ferrill A. The fall of the Roman Empire. The military explanation. New York, 1986. P. 135.

³ Так само С. 134-135.

нечисельні сили. Із вбивством імператора-узурпатора та втечею найвпливовішого полководця при Західному дворі – Кастина, в Аеція просто не залишилося інших варіантів, як піти на угоду. По-перше, не лишилося фігури, яка могла і взагалі хотіла правити замість Іоанна. По-друге, на стороні Плаcidії виступала велика армія, більша частина якої була зі Східної Римської імперії.

Але існує інша сторона медалі, це залежність Галли Плаcidії від Константинополя у військовому та політичному плані. Беззаперечно, на її боці були значні сили, але їх все одно було б недостатньо. Коли Феодосій II надав допомогу, це ще більше легітимізувало претензії Плаcidії та Валентиніана на престол, показавши «єдність» двох імперій. Але що найголовніше, Галла Плаcidія отримала велике військо, додаючи до цього прихильні їй сили в самій Західній Римській імперії¹.

Коли Константинополь відправив військову експедицію з метою відвоювання трону, він очікував на збройні сутички з повстанцями та прихильниками узурпатора. Проте, сталася неприємна несподіванка у вигляді Аеція на чолі п'ятдесяти тисячної армії гунів (насправді цифри перебільшені, дослідники виділяють не більше 40 000)². Справа у тому, що Східна Римська імперія мала доволі напружені стосунки із гунами. Гуни постійно турбували її кордони, а коли вони уклали Маргузьку угоду, римляни скористалися режимом тиші та почали проводити агресивну політику щодо гунів³.

Таким чином, візантійські генерали ніяк не очікували битви з гунами, в свою чергу ніхто при Східному дворі не дозволив би Плаcidії почати велику війну з гунами, оскільки існував величезний шанс, що у разі такої битви послідує реакція у відповідь з боку їхнього короля – Руаса. Таким чином, чи то Плаcidія, чи Феодосій II вирішили не перетворювати локальний конфлікт у масштабну бійню, шляхом пошуку компромісу з Аецієм. Не можна ігнорувати теорію того, що Аецій використав гунів, як свій козир та шантажував Плаcidію на умовах: йому дарують життя та посаду, а він наказує гунам повертатися додому. На той

¹ Erdkamp P. A Companion to the Roman Army. Oxford, 2007. P. 482.

² Gordon C. D. The age of Attila. First-Century Byzantium and the Barbarians. Michigan, 1961. P. 48.

³ Томпсон Э. А. Гуны. Грозные воины степей. Москва, 2008. С. 94.

момент, цей мир був вигідним для обох сторін, Плацидія встановила свою владу, а Флавій Аецій, замість страти та ганьби отримав життя та посаду. В той же час, це все ще залишалася Західна Римська імперія, звісно не на піку могутності, але все таки це була незалежна держава.

Тому новий імператор, точніше його регент, прийняв Аеція на службу, але відправив командувати військами в Галлію. На мою думку, це було пов'язано з декількома факторами: це був віддалений, проблематичний куточок імперії подалі від столиці, де Аецій не міг вагомо впливати на її політичне життя та плести політичні інтриги. Другий фактор, це вестготи, які вторглися під час перевороту Іоанна, з'явилася загроза втратити частину регіону. На додачу, у Галлії завжди були проблема через постійні повстання та набіги вестготів, алеманів та бургундів. Найболючішою точкою були багауди, які проживали в суміжному регіоні, півострові Арморіка. Вони невпинно повставали, що розпорошувало ситуацію в сусідніх областях. Далі відбувається серія римських успішних військових кампаній, які вирішально вплинуть на подальшу долю Аеція.

За наказом Плацидії, Аецій у 426 році прибув до південної Галії, де очолив польову армію. В цей час місто Арелат, було оточене вестготами під командуванням їхнього короля Теодоріка I. Аецій переміг Теодоріка, зняв облогу Арелату і відбив вестготів назад до їхніх володінь в Аквітанії¹. У 428 році Аецій воював проти салічних франків, перемігши їх короля Хлодія і повернувши частину території, яку вони окупували вздовж Рейну². У 430 році вестготи знову напали на Арелате на чолі з Анаольсом, але зазнали поразки від Аеція³.

Відтепер політична карта Гесперії виглядала наступним чином: Плацидія сиділа в Равені, головуючи від імені свого неповнолітнього сина, найближче до себе вона розташувала Фелікса, надавши йому ранг патриція та посаду головнокомандувача всіх військ (*magister militum*). Варто зазначити, що Фелікс не був видатним полководцем, він походив зі Східного двору. Феодосій залишив

¹ Джонс Т. Варвары против Рима. Москва, 2010. С. 284.

² Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. 33.

³ Hugnes I. Aetius: Attila's Nemesis. London, 2012. P. 250.

його в Західній імперії, як довірену особу. На противагу, існували Боніфаций на південному та Аецій на північному кордонах імперії. Сформувалася певна владна ієрархія: на вершині знаходилася Галла Плацидія, потім її прихильник Фелікс, далі йшов Боніфаций, Аецій замикав цей ланцюжок. Таким чином, імператриця проводила певну політику, яка зіштовхувала полководців один з одним та маніпулювала ними, щоб обмежувати їхню владу, та не дати змогу комусь з них піднятися вище. Але такий політичний курс має свої специфічні наслідки¹. Генерали почали змагатися між собою за розподіл сфер впливу. Кожен прагнув стати прихильником Плацидії та усунути опонента. Це був останній важливий крок Флавія Аеція назустріч необмеженій владі при Західному дворі.

Тим часом на кордонах Західної Римської імперії активно та успішно діяли Аецій, який проводив успішні військові кампанії проти вестготів, багаудів, франків, бургундів, та Боніфаций, що протистояв вандалам. Разом з цим вони нарощували могутність, посилюючи власні політичні позиції. Тому Фелікс прагнув усунути своїх опонентів. З цією метою, головнокомандувач розробив стратегію, яка полягала в тому, щоб вплутати їх у вир політичних інтриг та усунути полководців по черзі. Користуючись прихильністю Галли Плацидії, він переконав регентшу у невірності Боніфация, що той об'єднався з вандалами і планує повстання. У 429 році Фелікс відправив в Африку війська, але Аецій повідомив Боніфация про плани опонента. Боніфацию довелося битися на два фронти, цим скористалися вандали на чолі з Гейзеріхом, які вторглися та захопили більшу частину римської Африки. Аецій одразу вирушив до столиці щоб переконати Плацидію, була укладена мирна угода, імператорша надала Аецію посаду головнокомандувача всіх військ (*magister militum*). Через рік Фелікса звинуватили в державній зраді за втрату територій в Африці, проти нього виступив Аецій та стратив зрадника².

Після усунення Фелікса Аецій і Боніфаций залишилися найвпливовішими генералами Західної Римської імперії. Відповідно, коли вибухне новий конфлікт

¹ O'Flynn J. M. *Generalissimos of the Western Roman Empire A. D. 375-493*. Edmonton, 1983. P. 131.

² Так само. С. 142-143.

між ними, було питанням часу. Плаcidія продовжувала вести політичні ігри, дотримуючись балансу амбіцій полководців. У 432 році вона надає Аецію ранг консула, і одразу на противагу викликає Боніфация до столиці, де присвоює йому ранг патриція і призначає головнокомандувачем, позбавляючи цієї посади Флавія Аеція¹. Боніфаций був більш прихильний до імператорського двору, до того ж, регентша пам'ятала зраду Аеція, недовіряючи йому, та вбачала в ньому небезпеку узурпації влади.

Консул зрозумів, що його падіння неминуче, зібравши вірних йому воїнів, він виступив проти Боніфация, зійшовшись з ним у битві при Ріміні. Боніфаций виграв битву, але був смертельно поранений і помер через кілька місяців. Аецій втік до Паннонії відправився до двору свого друга Руаса, короля гунів. З їх допомогою він повернувся до влади, повернувши титул. На додачу, Аецій придбав все майно Боніфация та одружитися з його вдовою Пелагією, від неї він мав сина Гауденція².

Таким чином, Флавій Аецій, після свого повернення до Равенни, швидко адаптувався до політичних реалій Західної Римської імперії, що дозволило йому зайняти ключові позиції в її військовій та адміністративній структурі. Його шлях до політичної кар'єри був спрямований не тільки на використання власних військових навичок, але й на вдале маневрування в умовах складної політичної ситуації, зокрема через інтриги при дворі. З огляду на своє виховання серед варварів, зокрема гунів, Аецій здобув унікальні дипломатичні навички, які дозволили йому стати важливим посередником між Римом та варварськими племенами. Ці особливості його політичної діяльності стали важливим етапом у формуванні його впливу та стратегії, що в подальшому призвело до становлення Аеція як одного з найвпливовіших політиків Риму.

1.3. Реформи, політика «стримувань і противаг» Аеція щодо варварів

¹ Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. 28-29.

² Павел Диакон. История лангобардов. 13.11.

Враховуючи всі вищеперераховані події, Аецій потребував змінити вектор діяльності по відношенню до імператорської родини. Якщо спочатку він зберігав дистанцію та мав напружені відносини з правлячою династією, то згодом став відкритим прихильником імператорської влади. Такий підхід дозволив йому ефективно реалізувати власні політичні та військові амбіції.

На мою думку, Флавій почав здобувати серйозну політичну вагу у 432 році, коли Плацидія надала йому ранг патриція, зміцнивши його позиції в державному управлінні. У 437 році він обійняв свій другий консульський пост, розширивши політичні сфери впливу. Він навіть посприяв, щоб його колегою на цій посаді був його власний лейтенант, Сігісвульт. Кульмінацією кар'єри Аеція стало його третє консульство в 446 році. Таке поєднання найвищих політичних та військових рангів могли створити загрозу захоплення влади, але не в цьому випадку, оскільки Аецій володів формальною імператорською владою. На той момент в імперії не існувало могутнішого політика чи воєначальника, окрім імператора, але його роль була номінальною. З 433 по 450 рік Аецій був домінуючою фігурою в Західній імперії, щоб остаточно звести загрозу узурпації до мінімуму регентша домовилася з полководцем, надавши йому ранг *magnificus vir parens patriusque noster* у 435 році. Відтепер Аецій виконував роль «захисника» Галли Плацидії та Валентиніана III, поки імператор не досягне повноліття¹.

Виходячи з цього, необхідно розглянути політичну діяльність Флавія Аеція на кордоні, щодо конфедератів. Галлія – території управління Аеція, плацдарм його влади. Саме там він активно залучав варварські групи, розселяючи їх у стратегічно важливих місцях, де вони могли приносити користь імперії, не становлячи водночас загрози для неї чи для його власного впливу.

Можна провести певну метафору: прикордонні території Західної Римської імперії, це шахова дошка, варварські народи – це фігури, а Флавій Аецій, це grosмейстер, який керує всіма процесами на дошці. У 440 році він надає аланам землі на кордоні з пів островом Арморіка на північ від Луари, з метою

¹ O'Flynn J. M. *Generalissimos of the Western Roman Empire* A. D. 375-493. Edmonton, 1983. P. 146.

убезпечити цей регіон від повстань багаудів. У 443 році генералісимум дозволяє вестготам розширити свої володіння на території Аквітанії. Ця місія була здійснена щоб притіснити багаудів на південному кордоні Арморіки, до того ж готи були дуже важливим стратегічним партнером у разі оборони Галлії¹.

Також політика полководця передбачала зіткнення варварів один з одним шляхом політичних інтриг, з метою врегулювання однакових позицій для цих народів. Паралельно він не дозволяв одним варварам посилюватися за рахунок перемоги над іншими варварами, завжди існував певний баланс. Наприклад, під час битви на Каталаунських рівнинах був убитий король готів, Теодоріх, його син – Торісмунд прагнув повністю добити армію гунів, коли ті відступали. Натомість Аецій переконав його якнайшвидше повертатися в Аквітанію щоб першим захопити престол батька. Таким чином, це був дуже хитрий та продуманий крок, який зберіг рівновагу, не давши вестготам добити гунів остаточно та стати фаворитом в регіоні за їх рахунок. Одночасно, Аецій зберіг гарні відносини з вестготами, особливо з новим королем – Торісмуном, якому він, фактично, допоміг сісти на трон².

У 437 році Аецій спровокував гунів напасти на бургундів, які не корилися імперській політиці. В результаті, відбулася відверта різанина бургундів, їхня популяція настільки скоротилася, що вони зникли з історичної мапи на 6 років. Нова згадка про них датується 443 роком, коли Аецій поселяє їх в Савойї, на протиположному кінці Європи³.

У новій обстановці початку V ст. можна було лише контролювати розселення варварів за допомогою укладення з ними договорів (*foedus*) для використання їх проти нових вторгнень варварів як допоміжних військ, а також для введення процесу в цивілізоване і мирне русло, щоб покласти край їхньому просуванню на сусідні території, що супроводжувалося грабунком і розоренням провінційного населення. «*Foedus*», у всякому разі, крім використання військових загонів федератів, передбачав захист прав римського населення

¹ Томпсон Э. А. Римляне и варвары. Падение Западной империи. Санкт-Петербург, 2003. С. 35-36.

² O'Flynn J. M. Generalissimos of the Western Roman Empire A. D. 375-493. Edmonton, 1983. P. 162.

³ Джонс А. Х. М. Гибель античного мира. Москва, 1997. С. 113.

(насамперед місцевої знаті) і забезпечував їм мирне проживання з новими сусідами. Однак у разі відступу федератів від договору магістр Західної Римської імперії мав був знайти засоби для того, щоб силою примусити варварів до його відновлення. При цьому утримати їх в рамках договору і захистити права провінціалів у районах розселення федератів було можливо лише за умови високого авторитету римського військового командування в регіоні¹.

Станом на початок та середину V століття реальна база влади Аеція знаходилася в Галлії. Саме тут і на прилеглих територіях він проводив всю свою кампанію і став абсолютним господарем, розпоряджаючись народами та укладаючи союзи, як вважав за потрібне, і діючи більше як правитель, ніж генерал. Це чітко прослідковується через певні приклади. У 432 році іспанські провінціали відправили посольство до Аеція, а не до Равенни з проханням укласти мир між ними та свемами². У 446 році бритти звернулися з проханням допомоги проти вторгнення піктів³.

Заключним фактом є те, що після вбивства Флавія Аеція до всіх конфедератів довелося відправляти посланців з Равенни, оскільки всі їхні угоди були здійснені з Аецієм, і після його смерті втратили силу, тому у столиці побоювались загального повстання в Галлії. Плоди його тривалих та складних зусиль у Галлії гарно демонструються тим, що під час вторгнення Атілли, саме Аецій закликав та зібрав коаліцію з варварських народів задля захисту Західної Римської імперії⁴.

Проаналізувавши все вище сказане, має виникнути питання, враховуючи владу, яка сконцентрувалася в його руках, чи прагнув Аецій імператорського рангу? Переглянувши всю військово-політичну кар'єру Флавія Аеція можна виділити три переломних моменти. Перша можливість випала на його долю, коли він брав участь у державному перевороті Іоанна. Повернувшись на чолі кавалерії гуннів, Аецій міг розгорнути масштабні бойові дії проти Аспара та

¹ Метелёв А.В. Социальные основы политического влияния Флавия Аэция в Западной Римской империи. Барнаул, 2009. С. 155.

² O'Flynn J. M. Generalissimos of the Western Roman Empire A. D. 375-493. Edmonton, 1983. P. 158.

³ Ferrill A. The fall of the Roman Empire. The military explanation. New York, 1986. P. 146.

⁴ Буданова В. П. Варварский мир эпохи Великого переселения народов. Москва, 2000. С. 71.

Плацидії. Наслідки цієї війни були б доволі непередбачуваними, можна висунути припущення, що Флавію вдалося б укласти змістову, велику угоду із гунами, щоб ті надали ще допоміжні війська, або самостійно здійснили велике вторгнення на території Східної імперії. В такому випадку, у разі перемоги Аеція, він би отримав імперію у зменшеному вигляді, без Галлії, Іспанії та Африки. Оскільки варварські народи: галли, вестготи, багауди, гуни, свеви розділили б Галлію та Іспанію. Вандали скористалися б ситуацією та вторглися б в Африку набагато раніше. Варто зауважити, що найбільш вірогідніше Аецій правив би під формальною протекцією гунів, оскільки став би залежний від них у військовому плані. Не виключенням є те, що Італійський півострів увійшов у склад Великої імперії гунів. Вони інтегрували б свою еліту на зразок римської та галльської, поступово змішана римо-варварська культура поглинула б їх. В подальшому політична та історична карта Європи значно різнилася б. Також потрібно розглядати варіант перемоги Східної Римської імперії, яка мала перспективу союзу із вестготами та франками. До того ж Візантія мала великий флот, що дозволяло контролювати ситуацію на морі. Наступний шанс Флавій Аецій отримав з усуненням Фелікса та Боніфація. Він мав ранг головнокомандувача, консула та патриція, за ним йшли значні маси військ, шляхом терору та шантажу, Аецій міг примусити Плацидію вийти за нього, у такому разі полководець отримає повноваження та титул імператора, поки Валентиніан не досягне повноліття. Проте, Аецій мав змогу зачати ще одного сина від Плацидії, утвердивши власну династію. Щодо іншого варіанту, магістер війська міг силою здійснити державний переворот, стративши всіх претендентів на престол¹

На мою думку, ці теорії є доволі нелогічними та містять чимало суперечностей.

По-перше, на початку 430-х років Аецій лише починав накопичувати владу. Його політичний статус залишався нестабільним, а репутація відступника викликала сумніви. У той час його авторитет був значно слабшим, ніж у Фелікса

¹ Гиббон Э. История упадка и разрушения Великой Римской империи: Закат и падение Римской империи. Москва, 2008. Т. 3. С. 911.

чи Боніфация. Саме тому Фелікс зосередився на усуненні Боніфация, вважаючи Аеція меншою загрозою. Ба більше, навіть після загибелі обох конкурентів Аецій не мав достатньо впливу, щоб диктувати свої умови двору в Равенні. Його політичні позиції залишалися хиткими, що унеможливлювало будь-яку спробу нав'язати свою волю Галлі Плаcidії. По-друге, варто враховувати роль Східної імперії. Будь-яка насильницька зміна західної династії могла б спричинити втручання Константинополя, що, у свою чергу, призвело б до серйозного військового конфлікту. Сам Аецій, як свідчать подальші події, не прагнув протистояти імператорській владі. Навпаки, він поступово зблизився з двором у Равенні, уникаючи конфронтації. Зі свого боку, Плаcidія також усвідомлювала значення Аеція як воєначальника, тому не тиснула на нього¹.

Я думаю, що на той момент Аецій вже просто не вбачав ніякого смислу у захопленні влади. Його повністю влаштовували позиції, які він займав. Вся армія контролювалася ним, або його ставлениками. У Галлії Аецій був фактичним правителем, повністю підкоривши собі варварські племена та народи. Після сходження на трон Валентиніана III, Аецій отримав ще більше фактичних повноважень, впливаючи та маніпулюючи молодим імператором. Беззаперечним фактом є те, що в цей час, Флавій Аецій – найвпливовіша людина в Західній Римській імперії. Валентиніан виконував суто представницькі функції, повністю слідуючи доктринам Аеція. До того ж, у разі захоплення влади, Аецій вже не міг розраховувати на допомогу гунів. Ще більша проблема виникла після їхнього розгрому, оскільки залишки гунів розійшлися по федератах, вчиняючи жорстокий терор. Почалися нові геополітичні сутички, гуні були найвпливовішими та найсильнішими серед варварів, після розгрому, хтось мав зайняти їхнє місце на політичній карті. Аецію довелося займатися стабілізацією ситуації, яка поступово виходила з-під контролю².

Варто також згадати той факт, що Аецій прагнув видати свого сина – Гауденція за дочку Валентиніана III, пов'язавши свою сім'ю імператорською

¹ Бейкер С. Древний Рим. Взлет и падение империи. Санкт-Петербург, 2008. С. 439-440.

² Так само. С. 439.

кров'ю. Важливо розуміти, що цей акт Аецій готував ще з самого початку та поступово. За власним прикладом він відправив сина, як заручника до гунів, щоб той виховувався у варварському оточенні, вивчивши їхню мову та звичаї, а найголовніше військове мистецтво¹.

На мою думку, ситуація виглядає наступним чином: Аецій мав приховані імператорські амбіції, він неабияк закріпився в Галлії, отримав консульство, посаду *magister militum*, усунувши конкурентів, отримав патриціат. З цього моменту, він формально, отримує імператорську владу, безперешкодно керуючи зовнішньою та внутрішньою політикою Західної Римської імперії. Він повністю усвідомлює, що здійснити державний переворот і зберегти Гесперію не вийде. Тому полководець шукає офіційний, легітимний спосіб, для цього йому треба неабияка політично-військова могутність та лояльність Плаcidії. Ключовим аспектом є те, що імператор Валентиніан III має дочку – Плаcidію, як єдину спадкоємицю. Тому він готує фундамент для свого сина, навчаючи його в найкращих навчальних закладах, та відправляючи його на виховання до варварів. Знання варварської ментальності для Гауденція були життєво необхідними, якщо він мав стати наступним імператором.

Таким чином, Флавій Аецій був сильний воєначальник, але також відзначився, як вправний дипломат та політик. Глибоке розуміння варварів і реалістична оцінка сучасного стану імперії, місце варварів у ній відіграло важливе значення для його успішної політики в цей період. Однак, не потрібно припускати, що Аецій робив щось більше, ніж просто використовував варварів для своїх власних цілей і на благо імперії, і ми не повинні звинувачувати його у відсутності принципу, коли він вирішив слідувати тому, що було одним із наріжних каменів тодішньої імперської політики. Опинившись в Галлії, полководець заручився підтримкою гунів, задовбрюючи та надаючи їм певні привілеї. За це вони надавали йому свою кавалерію, яка була його основною ударною силою. При цьому примітно і навіть парадоксально те, що Аецій досить

¹ Гиббон Э. История упадка и разрушения Великой Римской империи: Закат и падение Римской империи. Т. 3. Москва, 2008. С. 911.

успішно придушував військову активність варварів і утримував їх у становищі федератів у той період існування Західної Римської імперії, коли вона вже не володіла достатніми власними військовими ресурсами для боротьби з військами варварів. Стратегія Аеція у відносинах із федератами полягала у створенні та підтримці системи рівноваги між конфліктуючими племенами, граючи на їхніх протиріччях. Ця тактика з плином часу і зміною умов змінювалася. Також, можна висунути судження, що Аецій розглядав себе у ролі імператора Заходу, однак він гарно враховував всі наслідки, до яких призведе офіційний ранг імператора. Тому полководець посилював власні позиції, паралельно готуючи свого сина – Гауденція до імператорської посади. Проте, йому не вдалося до кінця втілити свої плани, його зрадив Валентиніан III, зарубавши власноруч. Відтепер його син – Гауденцій не мав ніякого захисту, імператор всілякими способами намагався позбутися його. У 455 році вандали розграбували Рим, забравши Гауденція в заручники. На цьому моменті історія забуває його ім'я.

Розділ 2. ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ФЛАВІЯ АЕЦІЯ: ЗАХИСНИК ГЕСПЕРІЇ

2.1. Військова освіта

Флавій Аецій, один із найвидатніших воєначальників пізньої Римської імперії, сформувався як полководець унаслідок поєднання римської аристократичної традиції та унікального варварського досвіду. Його військова підготовка була багатогранною й включала як формальні елементи римської освіти, так і практичне навчання в умовах фронтирів імперії. Особливої ваги в його формуванні набув нетиповий для римського політика компонент – перебування у варварському середовищі, що врешті стало запорукою його гнучкості й успіху як стратега.

Флавій Аецій народився близько 390 року в родині магістра мілітум Гауденція, одного з високопоставлених військових діячів при імператорському дворі¹. Завдяки походженню він мав змогу отримати базову підготовку у традиціях римської аристократії – зокрема, ознайомлення з риторикою, латинською граматиною, правовими нормами та основами військової справи. Римська традиція передбачала, що представники *nobiles* набували не лише теоретичної освіти, але й проходили початкову військову службу при дворі, іноді – в імператорській гвардії.

Однак ключовим моментом у становленні Аеція стала подія, яка в римському середовищі зазвичай вважалася принизливою: його перебування у статусі заручника при дворі гунського правителя Ругіли в 410-х роках². Цей досвід не лише не ослабив, а навпаки – збагатив його військову освіту. Вивчаючи гунську тактику, структуру мобільної кавалерії, систему влади, Аецій набув розуміння нового типу війни – маневрової, агресивної, неординарної. Як

¹ Йордан. Гетика. 31.

² Григорій Турский. История франков. II. 8.

зазначає П. Хізер, «перебування Аеція серед гунів стало військовою школою, яку жодна римська установа вже не могла дати в той час»¹.

На основі вищезгаданого, можна зробити певні припущення, По-перше, Аецій навчився цінувати тактику високої мобільності, що мала величезне значення у боротьбі з варварськими рейдами. Замість громіздких легіонів він почав формувати більш гнучкі підрозділи, зокрема з федератів².

По-друге, він глибоко зрозумів структуру та психологію варварських об'єднань, що дозволило йому будувати міжетнічні коаліції та ефективно їх координувати³.

По-третє, цей гібридний підхід дозволив йому не лише перемогти на полі бою, а й контролювати політичний простір, балансуючи між різними етнічними групами в межах імперії⁴.

Найбільш яскраво ця здатність проявилася у битві на Каталаунських полях (451 р.), де Аецій зумів об'єднати готів, аланів, франків, бургундів і римські війська в єдиний фронт проти Аттіли. Хоча результат був стратегічно не вирішальним, з військово-оперативного погляду це була блискуча демонстрація синтезу різних традицій ведення війни. Сама змога скоординувати настільки різноманітну армію стала можливою лише завдяки особистому авторитету Аеція серед федератів і його розумінню внутрішньої динаміки «варварських» армій⁵.

Однак існують і контраргументи до тези про вирішальність варварського чинника:

По-перше, критики звертають увагу на те, що успіх Аеція був значною мірою обумовлений саме його римським походженням та соціальним статусом. Варварське середовище дало йому лише інструмент, але стратегічне бачення, організаційні здібності й політична гнучкість були витвором латинської освітньої традиції⁶.

¹ Heather P. *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians*. Oxford, 2005. P. 216-217.

² Так само. С. 376.

³ Halsall G. *Barbarian Migrations and the Roman West*. Cambridge, 2007, P. 249–251

⁴ Ward-Perkins B. *The fall of Rome and the end of civilization*. Oxford, 2005. P. 85-86.

⁵ Йордан. Гетика. 184.

⁶ Jones A.H.M. *The Later Roman Empire*. Harvard, 1964, Vol. I. P. 669–671.

По-друге, варварський компонент не був універсальним: багато воєначальників із подібним досвідом не досягли й частини успіхів Аеція, що вказує на його особисті якості, а не лише на виховання¹.

По-третє, інтеграція варварів у військо неодноразово призводила до кризи лояльності, дезорганізації та внутрішніх конфліктів – саме ті ризики, які, хоч і тимчасово, Аецію вдавалося стримувати, але які загалом підривали стабільність імперії².

Отже, варварський досвід Аеція був скоріше інструментом успіху, але не універсальним засобом. Він спрацював лише в поєднанні з особистими якостями воєначальника – політичною гнучкістю, стратегічним мисленням і авторитетом серед варварів і римлян. Таким чином, не варваризація як така, а вміння інтегрувати варварський ресурс у римський стратегічний простір стало вирішальним чинником його успішності. У цьому сенсі Аецій справді був «останнім римлянином» – не тому, що зберіг римську чистоту, а тому, що навчився перемагати у світі, де римське вже перестало бути домінуючим.

Після повернення до Риму Аецій розпочав кар'єру в армії, швидко зростаючи в ієрархії. Його подальша військова практика у Галлії та Іспанії, конфлікти з готами та франками, дозволили йому реалізувати здобуті знання в умовах бойових кампаній. Тут проявляється ще одна складова його «освіти» – прикладне навчання через безпосередню участь у війнах, що на той час фактично замінювало відсутність системної підготовки офіцерського корпусу³.

Аецій також засвоїв інженерні аспекти військової справи – фортифікацію, облогу міст, організацію комунікацій. Знання цієї сфери було вкрай важливим у пізньоримський період, коли більшість битв точилися навколо ключових фортець. У своїх кампаніях він поєднував римську організаційну дисципліну з мобільністю та тактичною свободою варварських загонів – готів, аланів, франків і навіть гунів, що служили у його війську як федерати⁴.

¹ Ward-Perkins B. The fall of Rome and the end of civilization. Oxford, 2005. P. 83.

² Halsall G. Barbarian Migrations and the Roman West. Cambridge, 2007, P. 368.

³ Marcellini V.C. Comitis. Chronicon / Rec. Th. Mommsen // Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi. – Vol. XI. – Berlin: Weidmann, 1894. P. 93–95.

⁴ Ward-Perkins B. The fall of Rome and the end of civilization. Oxford, 2005. P. 131

Втім, випадок Аеція був винятком, який підкреслює загальну деградацію системної військової освіти в Західній Римській імперії. Якщо раніше існували чіткі канали просування, школи для офіцерів та структура підготовки легатів, то у V столітті вона була фактично зруйнована. Командири призначалися за політичними зв'язками, що призводило до хаосу в армії. Це призводило до нестачі професійно підготовлених воєначальників, здатних ефективно керувати арміями у складних військових умовах¹.

Як наслідок, військові кампанії часто велися без належної стратегічної координації, що послаблювало римську оборону. У таких умовах лише поєднання варварської гнучкості та римської раціональності, як у випадку Аеція, могло забезпечити тимчасовий успіх. Ще однією важливою проблемою стало зростання залежності римських армій від варварських найманців. Оскільки римська військова школа занепадала, зменшувалася кількість професійних римських офіцерів, а значна частина армії складалася з федератів. Це, у свою чергу, призвело до зниження загальної дисципліни та посилення впливу варварських вождів на римську військову політику. У випадку Флавія Аеція його унікальна військова підготовка дозволила йому ефективно використовувати ці ресурси, але загалом імперія поступово втрачала контроль над власними збройними силами².

Таким чином, варварське середовище не стало перешкодою для Аеція, а стало його ключем до перемоги, джерелом практичної сили. Освіта Флавія Аеція не була інституційною – вона була поліетнічною, гібридною, адаптивною. Вона була результатом унікального поєднання римських традицій та варварського бойового досвіду. Його навчання включало як класичну військову підготовку, так і практичний досвід взаємодії з різними арміями. Сформувавши, тип воєначальника, здатного діяти у світі, де римська імперія більше не була монолітом, а сама перетворювалася на щось нове – у чому Аецій, можливо, став її останнім справжнім архітектором.

¹ Ward-Perkins B. The fall of Rome and the end of civilization. Oxford, 2005. P. 134.

² Kulikowski M. Rome's Gothic Wars. Cambridge, 2004, P. 147.

2.2. Реформи Аеція у західноримській армії

Враховуючи системну кризу V століття у Західній Римській імперії, яка охоплювала політичну нестабільність, економічний занепад та зростаючу загрозу з боку варварських народів, Флавій Аецій, був вимушений зосередитися на систематичній, екстримальній реорганізації збройних сил. Він здійснив комплекс реформ, які суттєво вплинули на структуру, тактику та організацію армії в умовах постійного варварського лиха. Його військові реформи можна розглядати як спробу адаптувати римську армію до нових викликів, що виникли в період занепаду імперії. Оскільки вони мали на меті пристосування римського війська до нової реальності, в якій традиційна модель легіонів уже не забезпечувала ефективного захисту імперських кордонів.

Однією з головних змін, започаткованих Аецієм, стала активна мілітарна інтеграція варварських союзників – федератів – до римської армії. Федерати, як зовнішні учасники римської системи безпеки, розміщувалися на території імперії з правом проживання та автономного управління в обмін на військову службу. Така практика була відома ще з III–IV століть, але саме за Аеція вона набула системного характеру й стала основою комплектування армії.

На початку V століття ресурси імперії для утримання регулярної армії істотно зменшилися. За підрахунками Джонса, чисельність легіонів у Західній Римській імперії між 395 і 430 роками зменшилася щонайменше на 30%¹. У цих умовах Аецій вдається до тактики широкого залучення військових контингентів гунів, аланів, франків, готів та бургундів. У 436 році саме гуни Аеція відіграли ключову роль у розгромі бургундів – це стало типовим прикладом використання варварських союзників для вирішення внутрішніх військово-політичних проблем².

¹ Jones A. H. M. The Later Roman Empire, 284–602. Harvard, 1964, Vol I. P. 210.

² Wolfram H. History of the Goths. Berkeley, 1988. P. 114.

Історичні приклади свідчать, що він не просто залучав федератів, а формував з них боєздатні частини в рамках римської армії. Наприклад, після перемоги над франками в 431 році Аецій включив франкські війська до складу гарнізонів у Галлії, надаючи їхнім вождям римські титули та винагороди¹. Це свідчить про поєднання політичної інтеграції з військовою адаптацією. Виходячи з цього варто визначити позитивні та негативні фактори варварської інтеграції в римську армію.

Щодо позитивних, то варвари компенсували нестачу людських і фінансових ресурсів Риму. Варварські воїни приносили нові навички: швидкість, мобільність, бойову ініціативу. Вони були ефективні в асиметричних конфліктах, особливо в Галлії та на Іберійському півострові².

Як контраргументи можна висвітлити те, що варвари часто зберігали власну військову організацію та ідентичність, що знижувало рівень дисципліни. Частини федератів діяли автономно, не підкоряючись загальному римському командуванню. Інтеграція викликала спротив серед римської еліти, яка вбачала в цьому загрозу традиційному порядку³.

У контексті змін у бойових умовах V століття, Аецій усвідомив необхідність відмови від класичної римської орієнтації на важку піхоту. Відтак, одним із ключових напрямів його реформ стало посилення ролі кінноти, зокрема завдяки використанню гунських, готських та аланських кавалерійських формувань. Використання кінноти забезпечувало перевагу над супротивниками, які вдавалися до несподіваних рейдів і атак з рухомих таборів (наприклад, гуни)⁴. Проте, надмірна залежність від варварської кінноти зумовлювала вразливість армії у разі зради чи зміни політичного альянсу.

Тактична перевага варварської кінноти полягала у її мобільності, здатності до стрімких рейдів, флангових атак і швидкого перегрупування – навичках, які були менш розвинені у традиційних римських легіонах. У битві на Каталаунських полях (451 рік) Аецій, співпрацюючи з вестготами Теодоріха I,

¹ Kulikowski M. *Rome's Gothic Wars*. Cambridge, 2004. P. 129.

² Goffart W. *Barbarians and Romans: The Techniques of Accommodation*. Princeton, 1980. P. 78.

³ Wells P. *The Barbarians Speak*. Princeton, 2000. P. 145.

⁴ Goffart W. *Barbarians and Romans: The Techniques of Accommodation*. Princeton, 1980. P. 91.

організував оборону проти гунів Аттіли саме на основі комбінованих формувань: аланська та римська піхота тримала центр, натомість на флангах діяли готська і римська кіннота¹. Такий підхід дозволив стримати натиск гунів та уникнути повного знищення гало-римських територій.

Ключовим нововведенням стала інтеграція змішаних підрозділів, де римляни і варвари діяли спільно в межах одного оперативного формування. Це дозволяло комбінувати дисципліну та обороноздатність римської піхоти з маневреністю варварської кавалерії. До того ж змішані тактики дозволяли досягати стратегічної гнучкості та ефективно реагувати на нові виклики. А місцеві командувачі мали змогу діяти автономно, залежно від умов на полі бою. Тактична адаптація до мобільної війни стала визначальною рисою армії Аеція².

Проте, не варто забувати про підводні камені такої доктрини, оскільки часто виникали труднощі у координації дій між варварськими та римськими командирами. Натомість, відхід від суворої дисципліни римської піхоти знижував загальну організованість армії.

Аецій не лише реформував бойову структуру, а й здійснив низку адміністративних змін, спрямованих на адаптацію армії до умов регіоналізованої оборони. Одним із ключових напрямів була децентралізація військового управління – він делегував повноваження легатам і місцевим магістрам, надаючи їм більшу оперативну свободу у прийнятті рішень.

В свою чергу, децентралізація управління дозволяла швидко реагувати на загрози на місцях, а залучення варварських лідерів як командирів посилювало інтеграцію та підвищувало боєздатність армії. Але з іншого боку, відсутність загальної дисципліни й суворої вертикалі управління загрожувала розпадом військової структури в кризовій ситуації³.

У Галлії Аецій покладався на командувачів германського походження, які знали специфіку місцевих варварських племен і могли вести ефективні переговори або бойові дії. Наприклад, він співпрацював з готським правителем

¹ Heather P. *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians*. Oxford, 2005. P. 265.

² Kulikowski M. *Rome's Gothic Wars*. Cambridge, 2004. P. 152.

³ Wells P. *The Barbarians Speak*. Princeton, 2000. P. 171.

Теодоріхом I та бургундським королем Гундіохом як із напівнезалежними воєначальниками, координуючи спільні військові операції¹.

Також реформовано було систему мобілізації: ресурси провінцій перерозподілялися через військових магістрів, а не через імперський центр, що дозволяло швидше реагувати на загрози. Як результат, реформа мобілізації забезпечила армію провіантом і озброєнням в умовах занепаду загальнодержавної логістики. Водночас Аецій надавав варварам титули, маєтки й статус, стимулюючи їхню лояльність. Це дозволяло формувати нову військово-служилу еліту, прив'язану до імперських інституцій².

Однією з ключових проблем у діяльності Аеція було забезпечення армії матеріальними ресурсами в умовах глибокої економічної кризи, спричиненої занепадом урбаністичної інфраструктури, розпадом торгівельних мереж та постійною дестабілізацією в провінціях. Римська держава більше не могла централізовано фінансувати великі армії, тому Аецій вдався до альтернативних методів мобілізації ресурсів – насамперед через систему федератів, яка не лише виконувала бойову функцію, а й значним чином компенсувала втрати логістичної мережі, надаючи продовольство, амуніцію та зброю. В цілому, перехід на утримання військ за рахунок федератів дозволив уникнути краху армії в умовах скорочення податкових надходжень³. Варварські спільноти, зацікавлені у збереженні своїх територій, забезпечували військову присутність на ключових рубежах. Тому, така модель була адаптивною та швидкою у застосуванні, особливо в умовах постійних загроз. Але найжахливіше було те, що сам факт надання землі варварам розмивало принципи римської державності, оскільки контроль над ресурсами переходив до не-римських еліт⁴.

Однією з основних проблем, з якими зіштовхнувся Аецій, була варваризація армії – тобто системне включення не-римських елементів до складу збройних сил, аж до рівня командування. А найскладнішим завданням, утримання лояльності цих варварських союзників. Федерати часто вимагали

¹ Jones A. H. M. *The Later Roman Empire*. Harvard, 1964. Vol 1. P. 231.

² Wells P. *The Barbarians Speak*. Princeton, 2000. P. 180.

³ Heather P. *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians*. Oxford, 2005. P. 251.

⁴ Wells P. *The Barbarians Speak*. Princeton, 2000. P. 184.

більше прав і землі, що ставало причиною напруги в стосунках з римським урядом. Вони прагнули більшої автономії, що створювало ризики для внутрішньої стабільності. Хоча така модель дозволяла зберігати обороноздатність імперії, вона провокувала глибоке ідейне та політичне несприйняття з боку римських сенаторських і військових кіл.

Аецій активно залучав варварських лідерів до командування римськими військами, зокрема співпрацюючи з племінними вождями вестготів, бургундів та франків. Це, в свою чергу, порушувало традиційний «римський» характер армії та призводило до фрагментації лояльності. Варварські воєначальники часто виявляли вірність особисто Аецію, а не імперським інститутам, що створювало додаткові труднощі в забезпеченні стабільності командної ланки армії¹.

Зі збільшенням впливу варварських генералів виникла політична напруга в римському суспільстві. Аристократична опозиція вбачала в діях Аеція загрозу традиційній ролі сенату та старої армії, особливо після битви на Каталаунських полях, де роль римських легіонів була другорядною порівняно з варварськими військами. Це зростання впливу варварських вождів викликало страх перед втратою контролю над армією, що стало однією з причин його вбивства за наказом імператора Валентиніана III².

Аргументом на підтримку реформ Аеція є те, що вони дозволили тимчасово стабілізувати західний фронт і не допустити повного розпаду оборонної системи. Варвари, включені до армії, мали свою мотивацію – захист завойованих територій і здобуття легального статусу, що забезпечувало їхню лояльність до римської держави в короткостроковій перспективі³.

Проте контраргументи щодо цієї системи не менш вагомі. Відсутність єдиного ідеологічного та національного ядра армії призводила до деморалізації легіонерів та втрати концепції *Romanitas*, що було важливим елементом для підтримки внутрішнього єдності в армії. Крім того, надмірна залежність від варварських союзників мала негативні наслідки. Варварські вожді,

¹ Kulikowski M. *Rome's Gothic Wars*. Cambridge, 2004. P. 178.

² Heather P. *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians*. Oxford, 2005. P. 273.

³ Goffart W. *Barbarians and Romans: The Techniques of Accommodation*. Princeton, 1980. P. 117.

приєднуючись до римської армії, часто сприймали її не як інструмент державної влади, а як засіб реалізації власних амбіцій і цілей. Це ускладнювало процес інтеграції варварів до римської армії та підживало лояльність до імперії в цілому.

Таким чином, Аецій, діючи в умовах постійної зовнішньої загрози та внутрішнього ослаблення центральної влади, впровадив низку практичних рішень, що дозволили зберегти обороноздатність Імперії впродовж кількох критичних десятиліть.

Основні напрямки його реформ включали: реорганізацію армії шляхом широкомасштабного залучення варварських федератів; тактичні зміни, зокрема посилення ролі кінноти та застосування змішаних бойових моделей; перетворення військової адміністрації – децентралізацію управління і мобілізацію ресурсів через провінційні механізми; а також відповідь на структурну кризу імперії через створення більш гнучкої, але менш централізованої військової системи.

Разом із тим, ці реформи спричинили низку проблемних аспектів, зокрема зростання політичного впливу варварських еліт, втрату централізованого контролю над армією, зниження ролі римського елементу та опір з боку римської аристократії. Варваризація армії стала і рятівним чинником, і початком дезінтеграції імперської єдності. На короткий час ці заходи дозволили стримати натиск зовнішніх загроз, але в довготривалій перспективі виявилися недостатніми для відновлення цілісності Західної Римської імперії.

2.3. Структура, стратегія і тактичні прийоми західноримської армії

Західноримська армія, яка зазнала значних реформ за правління Флавія Аеція, була організована на засадах гнучкості та пристосування до змінюваних умов, продовжувала базуватися на класичних структурах, таких як легіони (професійні частини, що склалися з легіонерів), та *auxilia* (помічні підрозділи, що часто включали варварів, таких як готи, франки та інші). Поряд з піхотою важливу роль в армії почала відігравати кіннота – важливий компонент

стратегічних маневрів армії, що забезпечував мобільність, швидке реагування на зміни в обстановці. Кіннота стала більш значущою, а її роль у військових кампаніях суттєво зросла. Зокрема, варварські народи, такі як гуни та франки, мали відмінні навички у використанні кінноти, і це було враховано при формуванні армії. Крім того, армія почала включати стрільців на конях та лучників, що розширювало тактичні можливості для боротьби з ворогом на різних дистанціях¹.

Аецій активно використовував варварські народи як частину армії, надаючи їм конкретні функції у битвах і кампаніях. Однак це створювало внутрішню напругу, оскільки військові сили, які містили значну кількість варварів, не завжди могли бути надійними. Проблемою було й те, що інтеграція варварів в римську армію не завжди забезпечувала дисципліну і відданість римській державі. Це дозволяло армії мати широку базу для залучення військ і бути готовою до швидких змін у стратегії. Оскільки традиційна модель великого легіону, що налічувала 4,000–6,000 піхотинців, поступово замінювалася менш чисельною, але більш гнучкою системою, в якій важливе місце займали військові формування, сформовані із федератів – варварських союзників, що отримували земельні наділи чи інші привілеї в обмін на службу. Залучення федератів було обґрунтоване політичними та демографічними потребами, оскільки чисельність римського населення зменшувалася внаслідок економічних труднощів та військових втрат².

Аецій зробив акцент на гнучкості стратегічних маневрів та об'єднанні різних сил і встановлення синергії між різними підрозділами. Використовуючи сильні сторони кожного компонента армії, Аецій ефективно комбінував легіонерів для наступальних операцій і *auxilia* для оборонних та допоміжних завдань. Така стратегія дозволяла мінімізувати втрати та максимізувати ефективність кожної операції.

¹ Kulikowski M. *Rome's Gothic Wars*. Cambridge, 2004. P. 132-135.

² Southern P. *The Roman Army*. Oxford, 2007. P. 140.

Він використовував варварських союзників у складі армії, що дозволяло компенсувати відсутність регулярних легіонів у певних регіонах. Завдяки змішаній стратегії, Аецій намагався врахувати особливості кожного типу війська для максимізації ефективності бойових дій.

На тактичному рівні Флавій модернізував деякі аспекти бойових дій, покращивши інтероперабельність між різними підрозділами. Наприклад, він активно використовував легіонерів для основних бойових дій і *auxilia* для підтримки з флангів. Прийоми швидких ударів на флангах та огрози обхвату ворога стали основними елементами тактики. Крім того, великий акцент ставився на маневреність та ослаблення оборони противника за допомогою постійних атак на слабкі лінії. Зокрема застосування різних типів військ залежно від ситуації на полі бою¹. Ось кілька ключових тактичних прийомів, які стали знаковими за його часу:

Облога та флангові удари: Армія Аеція часто здійснювала удари з флангу на ворога, який очікував основний напад з фронту. Така тактика дозволяла дезорганізувати супротивника та перемогти його меншою ціною. Мобільність та швидкі маневри: Використання легких підрозділів для швидких рейдів та ударів по слабких ділянках допомогло дезорієнтувати ворога і створити перевагу в маневреності. Кіннота та стрільці ставали важливими для забезпечення мобільності і швидкості на полі бою. Варвари, зокрема гуни, активно використовували швидкі удари і напади, що змушувало римську армію адаптуватися до цих нових умов².

Комбінація оборонних і наступальних операцій: Завдяки інтеграції різних типів підрозділів армія могла одночасно оборонятися та наступати, змінюючи темп бою залежно від ситуації. Маскування та обман: генерал активно застосовував тактику обману, змушуючи ворога помилково оцінювати напрямки нападів, що дозволяло несподівано атакувати важливі цілі³.

¹ Southern P. *The Roman Army*. Oxford, 2007. P. 138-140.

² Wells P. *The Barbarians Speak*. Princeton, 2000. P. 174.

³ Heather P. *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians*. Oxford, 2005. P. 251.

Попри значні зміни, класичні тактики римської армії залишалися важливими. Однією з найпоширеніших тактик була так звана «tortoise» (черепаша), що передбачала формування щільної піхотної лінії з використанням щитів для захисту від стріл і вражаючих атак. Це дозволяло зберігати порядок у бою та знижувати втрати під час тривалих бойових дій¹.

Використання варварських груп також не було виключно тактичним рішенням. Аецій навчився інтегрувати їх у свою армію, покращуючи її здатність адаптуватися до нестандартних бойових ситуацій. Варварські війська часто діяли незалежно від римських легіонів, що дозволяло здійснювати операції на великих територіях. Воєначальник також створив для них спеціальні підрозділи та забезпечив певну автономність, що стимулювало їхню лояльність. Варвари не лише забезпечували чисельну перевагу, їх наявність зменшувала навантаження на основні сили та дозволяло зосереджувати ресурси на важливіших напрямках. Варвари не лише були важливою частиною тактичних маневрів, а й використовувались для розвідувальних та розгромних операцій у слабо захищених районах².

Таким чином, Західноримська армія за часів пізньої Римської імперії пройшла значні зміни внаслідок численних криз, що виникали під тиском варварських вторгнень, економічних труднощів та політичних нестабільностей. Структура армії, її стратегія та тактичні прийоми зазнали значних змін порівняно з класичним періодом Римської імперії. Зокрема, ці зміни торкнулися основних елементів армії: від її складу до способів ведення війни. Тактичні та стратегічні реформи Флавія Аеція суттєво підвищили ефективність західноримської армії. Аецій зумів поєднати досвід римських легіонерів та варварських союзників у єдину, потужну військову машину. Він зробив акцент на гнучкості, маневреності та швидких реакціях, що дозволяло йому успішно проводити операції на різних фронтах. Втім, його стратегії не обійшлися без проблем, оскільки інтеграція варварських сил часто ставала джерелом конфліктів всередині армії.

¹ O'Flynn J. M. *Generalissimos of the Western Roman Empire A. D. 375-493*. Edmonton, 1983. P. 287.

² Hugnes I. *Aetius: Attila's Nemesis*. London, 2012. P. 69.

Незважаючи на значні зусилля, ці зміни не змогли запобігти остаточному падінню Західної Римської імперії, але вони дозволили Риму продовжувати боротьбу з варварами до середини V століття.

2.4. Основні військові кампанії

Військово-політична діяльність Флавія Аеція містить яскраві сторінки на полі битви. Аналізуючи історіографію, ми можемо виділити для себе певні етапи його військових кампаній. Варто також акцентувати увагу на союзниках і військових союзах з ними, які укладав останній римлянин. Окремо буде цікаво описати та вникнути в деталі щодо викликів, з якими зіткнувся Флавій, включаючи обмеженість ресурсів, дипломатичну обстановку, внутрішньополітичну ситуацію, політичну опозицію і т. д.

На мою думку, доцільно структурувати військово-політичну діяльність Аеція за чіткими хронологічно-тематичними періодами. З огляду на значну тривалість його кар'єри, доцільно розглядати цю діяльність у контексті ключових подій, історичних персоналій та дат. У науковому плані обґрунтованим виглядає поділ на три основні хронологічні періоди.

Період 423–430 років був надзвичайно напруженим і переломним у контексті політичної боротьби за владу в Західній Римській імперії. Після смерті імператора Гонорія у 423 році виникла криза легітимності: оскільки Гонорій не залишив прямих спадкоємців, престол мав перейти його неповнолітньому племіннику Валентиніану, синові Галли Плацидії. Однак цим скористався один із впливових діячів імператорського двору – нотарій Іоанн, який, спираючись на підтримку частини сенаторської аристократії та воєначальника Кастина, самовільно захопив владу в Равенні. Флавій Аецій, на той момент вже впливова особа, долучився до цього угруповання, за що отримав посаду доглядача імператорського палацу (*cura palatii*). Галла Плацидія тим часом утекла до Константинополя, де переконала імператора Феодосія II визнати свого сина законним спадкоємцем західного престолу та надати військову підтримку. У 424

році Феодосій організував експедицію в Італію для повалення узурпатора та утвердження Валентиніана III¹.

У відповідь Іоанн відправив Аеція з дипломатичною місією до гунів, з якими той мав тісні особисті зв'язки ще з часу свого перебування серед них у статусі заручника. Як повідомляє Григорій Турський, Іоанн наказав Аецію привести гунське військо до Італії, щоб вдарити по візантійським військам з тилу, тоді як він сам атакуватиме з фронту². При цьому армія Іоанна виявилася недостатньо чисельною, тому він укріпився в Равенні, сподіваючись на міцність стін, природні перешкоди у вигляді болотистої місцевості та підмогу Аеція.

Проте реалізувати цей план не вдалося: війська Східної Римської імперії під командуванням Аспара штурмували Равенну, стратили Іоанна, а Валентиніана III було офіційно проголошено імператором, проте хлопчику було 7 років, тому фактично вся влада зосередилася в руках Галли Плацидії, яка стала регеншою нового імператора³.

Через кілька днів після завершення кампанії в Італію прибуло, за різними підрахунками п'ятдесяти тисячне військо гунів, очолюване Аецієм, яке спізнилося на три дні. Сторони зішлись в кількох збройних сутичках, однак замість ескалації конфлікту Аецій уклав компроміс із Галлою Плацидією, відправив гунів додому, щедро їх обдарувавши. У результаті перемовин він отримав посаду *comes et magister militum per Gallias* – головнокомандувача армії в Галлії⁴.

Призначення Аеція стало одним із ключових рішень для стабілізації ситуації у Галлії, оскільки у ході цих військово-політичних інтриг новий головнокомандувач почав воювати безпосередньо в регіоні. Перша серйозна проблема, яка спіткала римського полководця – вестготи. На той момент вони контролювали значну частину Галлії. У подальшому, в результаті різних дрібних конфліктів, союзів та загарбницьких кампаній проти варварів-сусідів (бургундів,

¹ Hugnes I. Aetius: Attila's Nemesis. London, 2012. P. 30.

² Григорій Турський. История франков. II. 8.

³ Hugnes I. Aetius: Attila's Nemesis. London, 2012. P. 31-33.

⁴ Гиббон Э. История упадка и разрушения Великой Римской империи: Закат и падение Римской империи. Москва, 2008. Т. 3. С. 591.

аланів, вандалів) вестготи охопили всю Аквітанію та утворили Аквітанське королівство вестготів. Варто зазначити, що не рідкістю були і набіги на римські міста та провінції, найвідоміший король вестготів – Теодорік I задля вдоволення власних політичних амбіцій, вів регулярні війни з Гесперією¹.

В свою чергу, коли у Равенні імператорський двір страждав від міжусобиць через заколот Іоанна, вестготи на чолі зі своїм королем у 426 році взяли в облогу місто Арелат (сучасний Арль, Франція). Арелат був значним торговим центром, що зв'язував Галію з Іспанією, Африкою і навіть Східним Середземномор'ям. Але не менш важливим для вестготів було те, що це місто було столицею Галльської префектури. У морально-політичному плані його захоплення мало б для Галлії таке саме значення, яке для всієї Імперії мало захоплення Риму. Можна було розраховувати і на юридичне визнання влади вестготського короля в Галлії. Акція Теодоріка полегшувалася тим, що незадовго до неї в Арелаті спалахнув солдатський заколот, що коштував життя префекта преторія Екзуперанцію. У такій нестабільній обстановці Теодорік цілком міг розраховувати на успіх.

Флавій Аецій, зібравши приблизно 30 000 римських та союзницьких варварських військ, це були залишки військ в Галлії, які визнали владу нового імператора, прийшов на допомогу Арелатові. Теодорік I, маючи близько 40 000 вояків, не ризикнув вступити у відкриту битву й відступив. Імовірно, на рішення вестготів вплинуло не лише чисельне співвідношення сил, але й наявність гарнізону в місті, потужні оборонні мури, а також геостратегічна позиція Арелата як порту з виходом до Середземного моря².

Якщо розглядати облогу Арелата 426 року з іншого ракурсу, виникає низка запитань щодо доцільності та раціональності дій вестготів. Арелат на той час був не просто провінційним містом: він виконував функції адміністративного, військового, торговельного, політичного та культурного центру Галльської префектури. Саме в цьому місті розташовувалась резиденція префекта преторія Галлії, а також ключові елементи римської бюрократичної системи. Його

¹ *Chronica Gallica a. CCCCLII / Rec. Th. Mommsen // Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi. – T. IX. – Berlin: Weidmann, 1892. – P. 631–635.*

² *Hydatii Lemici Continuatio. Chronicorum Hieronymianorum ad a. 468 // Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi, vol. 11 / ed. Th. Mommsen. Berlin: Weidmann, 1894. P. 7.*

значення можна порівняти з функціями пізньоімперської столиці в регіоні. Населення міста було численним і різноманітним за соціальним складом – тут мешкали представники сенаторського стану, ремісники, військові, купці та інтелігенція. У місті регулярно дислокувалися значні гарнізони римських військ, що забезпечували його захист як від зовнішніх загроз, так і для підтримання порядку в регіоні. Оборонні споруди Арелата, зокрема масивні кам'яні мури з баштами, збудовані ще в IV столітті, становили серйозну перешкоду для будь-якого нападника¹.

Аргументом на користь високого оборонного потенціалу Арелата є той факт, що у 452 році Аецій рекомендував імператору Валентиніану III залишити Равенну, яка традиційно вважалась безпечною завдяки болотистій місцевості, і перемістити свою резиденцію саме до Арелата². Така порада свідчить про надзвичайну укріпленість та стратегічну перевагу міста, зокрема з огляду на наявність морського порту, що дозволяло забезпечувати безперервне постачання провіанту, зброї та підкріплень через Середземне море. Враховуючи слабкий рівень мореплавства у варварських племен, вестготи не могли перешкодити такому морському сполученню, що надавало римлянам безперечну логістичну перевагу. Окрім цього, важливо враховувати низький рівень облогової техніки варварів. Як зазначають сучасні дослідники, вестготи, попри свою військову міць, не мали у своєму розпорядженні достатньої кількості баліст, катапульт та іншої важкої техніки, необхідної для ефективного штурму добре укріпленого міста³. Це означає, що захоплення Арелата вимагало б тривалої облоги, на яку варвари, як правило, не були здатні з точки зору дисципліни, логістики та матеріального забезпечення.

Однак, контраргументом до наведеної оцінки є загальна дестабілізація Західної Римської імперії на момент початку облоги. У 425–426 роках політична ситуація залишалася напруженою: нещодавно завершена громадянська війна між узурпатором Іоанном та Галлою Плацидією, що спричинила хаос в армії.

¹ Хизер П. Падение Римской империи. Москва, 2011. С. 444.

² Hugnes I. Aetius: Attila's Nemesis. London, 2012. P. 235.

³ Wolfram H. History of the Goths. Berkeley, 1988. P.182–183.

Значна частина римських гарнізонів була перекинута до Італії для боротьби з узурпатором, або ж була деморалізована після поразки, а інші війська були втягнуті у локальні міжусобиці в самій Галлії. Безпосередньо перед вестготським наступом в Арелаті відбулося повстання гарнізону, під час якого було вбито префекта преторія Екзуперанція що свідчить про глибоку кризу внутрішньої безпеки.

Саме цим моментом політичної анархії та слабкості римського контролю над Галлією і скористались вестготи. Вони розпочали облогу міста, розраховуючи на відсутність організованої протидії. Вочевидь, вони не очікували, що Аецій, щойно призначений магістром військ у Галлії, так швидко мобілізує сили та прибуде з підкріпленням. На чолі змішаного війська – римських солдатів і варварських федератів – він зумів змусити Теодоріка I відступити від міста, уникнувши відкритої битви, яка могла б мати непередбачувані наслідки. З цієї точки зору, вестготська кампанія може розглядатися як поспішна й стратегічно сумнівна. Хоча початкові обставини виглядали сприятливо, ідея захоплення великого укріпленого міста в умовах обмежених ресурсів і відсутності спеціалізованих облогових засобів виглядає скоріше політичним жестом, ніж раціонально продуманою військовою операцією. Можливо, Теодоріх прагнув таким чином підсилити тиск на імператорський двір для укладення вигідного для себе мирного договору або розширення території готського поселення в Аквітанії¹.

Таким чином, облога Арелата у 426 році ілюструє складну взаємодію між внутрішньополітичними кризами імперії, обмеженими можливостями варварських армій, а також зростаючу роль воєначальників на кшталт Аеція, які перебирали на себе функції як військових, так і політичних рятівників імперії.

Наступним випробуванням для Аеція стали франки, у 428 році їхній вождь (король) – Хлодіон скористався ослабленням імперських позицій у Бельгії, зумовленим відправкою римських військ на південь, на допомогу відбити Арелат у вестготів, та розпочав наступ. Хлодіон з великою армією переправившись через

¹ Goffart W. Barbarians and Romans: The Techniques of Accommodation. Princeton, 1980. P. 34-37.

Рейн, пройшов через Вугільний ліс (римська назва для частини Арденського лісу від Самбри) на північний захід до Шельди і оволодів містом Турне, потім – Камбре, а згодом зайняв більшу частину провінції аж до річки Сомми, знищивши місцеве римське населення¹. Тут він зіткнувся з серйозним опором останнього осередку римської державності в Галлії з центром в Парижі (Лютеція)².

Ця ситуація стала загрозливою для стратегічних інтересів Аеція. Контроль франків над прикордонними районами позбавляв імперію впливу в регіоні, ослаблював римську адміністрацію та порушував важливі торгові шляхи в напрямку Лютеції (сучасний Париж), Меца й Тріра. Розуміючи це, Аецій мобілізував найбоєздатніші частини своєї армії та терміново вирушив на північ. Його стратегічною базою став Лютеція – місто, яке залишалося вірним імперії й утримувалося римським гарнізоном.

Усвідомлюючи, що війна з франками може затягнутися і виснажити ресурси імперії, Аецій розпочав формування коаліції, спираючись на дипломатію та систему союзів. Він уклав тимчасову угоду з вестготами, які межували з франками на південному сході Галлії, а також залучив на свій бік гунів – традиційних союзників, з якими у нього зберігалися тісні особисті зв'язки ще з періоду свого перебування як заручника при дворі гунського правителя. Федератська армія Аеція, що складалася з римських, вестготських і гунських підрозділів, вела активні дії проти франків. Кампанія передбачала не стільки великі вирішальні битви, скільки систематичні мобільні операції – напади на військові табори, знищення поселень, спалення складів із провіантом, блокування комунікацій. Така тактика виснажувала франкське військо та руйнувала їхню здатність утримувати контрольовані території³.

У підсумку ці дії змусили франків відійти за Рейн, залишивши найближчі до імперії частини Галлії. Це дозволило Аецію відновити римський контроль над низкою важливих міст, зокрема в Бельгії, та стабілізувати фронт. Франки, опинившись у не вигідному стратегічному положенні, були з трьох боків оточені

¹ Григорій Турский. История франков. II. 9.

² Ивик О., Ключников В. Гунны. Москва, 2014. С. 189.

³ Goffart W. Barbarian Tides: The Migration Age and the Later Roman Empire. Pennsylvania, 2006. P. 184-185.

потенційними противниками: гунами зі сходу, вестготами з південного заходу та римлянами з півдня. Цей тристоронній тиск змусив їх до перегляду своєї позиції. На цьому етапі політична доцільність узяла гору над експансіоністськими прагненнями франків. Їхнє королівство не мало достатніх ресурсів для ведення довготривалої війни на ворожій території. Франки зробили ставку на тимчасову лояльність до Риму – в особі Аеція, який на той момент фактично контролював імперську політику в Галлії. Це був прагматичний крок, спрямований на збереження самостійності у межах контрольованих територій і уникнення конфлікту з могутнім гунським союзником римлян¹.

Відтепер франки почали відігравати роль напівнезалежного союзника – федерата, який, формально визнаючи владу імперії, діяв автономно. Така форма співіснування була вигідною обом сторонам. Аецій отримував відносну стабільність на північному фронті, а франки – простір для внутрішньої консолідації. Вони зберігали свою ідентичність, армію, звичаї та правову автономію, проте виявляли лояльність до імперського центру².

Контраргументом до цієї інтерпретації може бути теза про збереження латентної франкської ворожості. Навіть після відступу Хлодіона, франки зберігали стратегічну ініціативу та чекали сприятливого моменту для реваншу. Ця позиція підтверджується подальшими подіями – у 450-х роках частина франків приєднується до Аттіли, визнаючи в ньому новий центр сили. Це свідчить, що союз із Римом був не ідеологічним, а суто прагматичним, зумовленим конкретною політичною ситуацією³.

Важливо зазначити, що саме така подвійна позиція – лояльність до Риму й автономія у внутрішній політиці – дозволила франкам у наступні десятиліття стати спадкоємцями римської влади в Галлії. Після загибелі Аеція та розпаду системи федеративного контролю, франки поступово перейдуть від ролі союзника до ролі домінуючої сили, заснувавши Франкське королівство, яке стане основою середньовічної Франції. Таким чином, дипломатія Аеція та його

¹ O'Flynn J. M. *Generalissimos of the Western Roman Empire A. D. 375-493*. Edmonton, 1983. P. 131.

² Goffart W. *Barbarian Tides: The Migration Age and the Later Roman Empire*. Pennsylvania, 2006. P. 187-190.

³ Так само. С. 190.

короткострокова перемога проти Хлодіона матиме довгострокові наслідки – саме франки стануть ключовими гравцями у трансформації постримського світу.

Другий період датується 430–440 роками, а починається після тривалих інтриг і громадянського конфлікту, який завершився битвою при Ріміні у 432 р., Аецію вдалося здолати свого головного опонента – Боніфація, хоч і з втратами (Боніфацій помер від поранень, отриманих у бою). Аецій отримав титул консула та посаду головнокомандувача всіх військ (*magister militum*), в результаті, Флавій Аецій сконцентрував у своїх руках майже необмежену владу у Гесперії. Він мав повну лояльність армії, всіх командувачів і генералів Флавій призначав самостійно, відповідно вони повністю підтримували його у всіх куточках імперії¹.

Цей період характеризується демонтажем старої моделі влади, за якої існувала ціла низка автономних генералів, що діяли у власних інтересах, часто – у конфлікті один з одним і навіть з самим імператором. За часів імператора Гонорія така ситуація призвела до паралічу адміністративної системи і хронічної нестабільності. Зосередження влади в руках одного воєначальника дозволило вперше за довгий час встановити відносну політичну стабільність².

Сформована політична модель може бути охарактеризована як система «єдиного меча» – уся військова вертикаль була підпорядкована особисто Аецію. Це забезпечувало надзвичайну ефективність прийняття рішень та швидку реакцію на зовнішні загрози. Усі ключові командувачі в провінціях були призначеннями Аеція й користувалися його довірою. Такий принцип особистої лояльності нівелював небезпеку змов і повстань, характерних для попередніх десятиліть. Аргументом на користь такої моделі є стабілізація ситуації у Галлії та на рейнському кордоні, де Рим нарешті знову почав відвоювати стратегічні позиції. Проте контраргумент полягає в тому, що надмірна концентрація влади в руках однієї особи може призвести до її надмірної персоніфікації, і зникнення

¹ Джонс Т. Варвары против Рима. Москва, 2010. С. 284.

² Heather P. The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians. Oxford, 2005. P. 385.

такої фігури (як і сталося після смерті Аеція у 454 р.) може мати катастрофічні наслідки – що, власне, і сталося¹.

Варто зазначити, що, попри тривалу конфронтацію з регенткою Галлою Плацидією, між нею і Аецієм було досягнуто умовного компромісу. Очевидно, що обидві сторони усвідомлювали взаємну вигідність співпраці – Плацидія потребувала сильної армії для утримання порядку в імперії, а Аецій – легітимності від імені імператорської династії. Відтак зникають постійні змови й замаху на владу, що стали звичними в роки попереднього регентства².

Аналізуючий цей період активних військових кампаній Аеція варто виділити бургундів, багаудів та вестготів. Оскільки, їхня активність на західних кордонах, та безпосередньо в межах імперії та воєнні конфлікти з ними займатимуть центральне місце на цьому історичному проміжку часу³.

На момент 435 року Аецій зіткнувся з кількома загрозами одночасно, з одного боку у північно-західних регіонах, зокрема на півострові Арморіка (сучасна Бретань), активізувалися багаудські повстання, що мали соціальний і регіональний характер. Цей регіон уже тривалий час був фактично поза прямим контролем римської адміністрації й вимагав окремого політичного підходу. З іншого боку, на північному сході, бургунди, які після повстання Гундагара і вторгнення на римську територію оселилися на лівому березі Рейну, захопивши Вормс, Шпаєр і Страсбург перетворились із формальних федератів на агресивну силу, що дедалі активніше втручалась у внутрішню політику імперії⁴.

Бургунди були східногерманським племінним утворенням, походження якого, за свідченням античних авторів, пов'язане з нижньою течією Одри або басейном Вісли (територія сучасної Польщі). Наприкінці III – на початку IV ст. бургунди почали пересуватися на захід, спочатку осівши в районі Середнього Рейну. За умовами договорів із Римом, вони отримали статус федератів і були

¹ Goffart W. *Barbarian Tides: The Migration Age and the Later Roman Empire*. Pennsylvania, 2006. P. 184-185.

² Прокопий Кесарийский. *Война с персами. Война с вандалами. Тайная история*. 28-29.

³ O'Flynn J. M. *Generalissimos of the Western Roman Empire A. D. 375-493*. Edmonton, 1983. P. 131.

⁴ Sinor D. *The Historical Attila: The Man and His Image*. Budapest, 1993. P. 5-6.

розміщені в провінції *Germania Prima*. В обмін на лояльність вони зобов'язувалися забезпечувати військову підтримку імперії. Інші бургундці, однак, залишилися за межами імперії і, очевидно, сформували контингент гунської армії Аттіли до 451 року нашої ери¹.

Ситуація з бургундами гостро порушує проблему ефективності інституту федерації як елемента зовнішньої політики Риму. У теорії федерація означала взаємовигідну співпрацю: римляни гарантували територію і правовий статус, а варвари – військову підтримку та вірність. Однак на практиці федерація часто ставала прихованою формою узурпації імперських земель, і бургунди є одним із яскравих прикладів цього явища².

До 435 року ситуація з бургундами вийшла з-під контролю, статус федератів втратив свою формальність. Під керівництвом Гундагара набіги на римську Верхню Галлію ставали все жорстокішими та нестерпнішими, але коли вони продовжили експансію вглиб Галлії, вторгнувшись на територію римської Бельгії, Аецій, змушений був реагувати рішуче. Відповідь не змусила себе довго чекати, першочергово, Флавій, аби не повторити попередньої невдачі мав заручитись підтримкою надійного союзника, тому на умовах федерата Риму Аттіла, одержавши високу платню, виділив союзникам 10 тис гунської кінноти³.

Варто зазначити, що військова реакція Аеція складалася з двох основних кампаній. Перша, яка відбулася між серпнем і жовтнем 435 року, одразу після активізації військової агресії Гундагара не принесла вирішального результату, що зафіксував Гуго з Флавінї. У відповідь бургунди лише посилили свою агресію⁴.

Друга кампанія, яка тривала з травня по червень 436 року, вже супроводжувалась залученням гунської кавалерії в кількості до 10 тисяч вершників, яку Аецій найняв за значну платню. Гуни на той час були ключовою

¹ Томпсон Э. А. Гуны. Грозные войны степей. Москва, 2008. С. 94.

² Буданова В. П. Варварский мир эпохи Великого переселения народов. Москва, 2000. С. 544.

³ Marcellini V.C. Comitatus. Chronicon / Rec. Th. Mommsen // Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi. – Vol. XI. Berlin: Weidmann, 1894. P. 93–95.

⁴ Тьерри Ам. Аттіла. VI. Сыновья и преемники Атиллы. Москва, 1854. Т. VI. № 11. С. 88.

силою у військовому балансі регіону, і Аецій активно використовував цей фактор для досягнення тактичної переваги.

Основний удар було завдано у 436 році на Рейні, де головнокомандувач розбив Гундагара. Хоча брак джерел не дозволяє реконструювати точний хід бойових дій, зрозуміло, що Аецій примусив вождя бургундів прийняти умови римлян, за якими вони мали пересилитися назад за Рейн, припинити набіги, в обмін Рим збереже їхній статус федератів, та надасть військову та політичну протекцію¹.

В силу різноманітних причин нам дуже мало відомо про цю битву, єдині джерела, це Гальська хроніка² та Хроніка Ідація³ висвітлюють сам факт цієї битви, тобто ми точно знаємо, що вона була, але ні цифри кількості військ, ні хід битви, ні тексти договорів нам невідомі. На противагу, ми маємо багато інформації про знищення бургундів, гунами, яке відбулося у 437 році.

Як ми бачимо, буквально через рік політика «останнього римлянина» щодо бургундів змінилася кардинально. Варто зазначити, що цей конкретний історичний приклад, описує загальний принцип політики Аеція щодо варварських народів. Його тактика «рук варварів проти варварів»: тобто використання інших варварських народів, щоб знищити федератів, які вийшли з-під контролю. Ця стратегія дозволила уникнути втрат римської армії, а також посіяти розбрат між племенами, що гарантувало подальшу керованість ситуацією⁴.

Римський командувач ініціював повну ліквідацію бургундського утворення. знищення Рейнського королівства та геноциду бургундів. Причини цього рішення можуть мати як стратегічний, так і політичний характер: на фоні нестабільності на заході імперії та непередбачуваної поведінки федератів Аецій обрав шлях тотального знищення потенційного ворога. У 437 р. Рейнське королівство зазнало геноциду, шляхом серії спустошливих набігів армії гунів та

¹ Хизер П. Падение Римской империи. Москва, 2011. С. 443.

² Chronica Gallica a. CCCCLII / Rec. Th. Mommsen // Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi. – T. IX. – Berlin: Weidmann, 1892. P. 631–635.

³ Hydatii Lemici Continuatio. Chronicorum Hieronymianorum ad a. 468 // Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi, vol. 11 / ed. Th. Mommsen. Berlin: Weidmann, 1894. P. 8-9.

⁴ O'Flynn J. M. Generalissimos of the Western Roman Empire A. D. 375-493. Edmonton, 1983. P. 121.

союзників. Основним ударним компонентом операції стали гуни. Аецій залучив велику кількість гунської кінноти, які діяли спільно з франками, аланами й, імовірно, герулами. Згідно з оцінками, армія, сформована Аецієм, була надзвичайно мобільною та добре організованою, особливо завдяки гунській кінноті, яка мала величезний досвід у швидких каральних рейдах. Про безпосередній перебіг кампанії нам відомо дуже мало, основні свідчення зазначають автори Ідацій Лемік, наприклад, повідомляє про загибель 15 тис бургундів, а Гуго з Флавиньї¹ – 20 тис воїнів і 7 тис союзних їм готів, які загинули разом з ними. Про подальшу долю Гундагара нам повідомляє Проспер Тірон, який зазначає що короля бургундів разом з усією його сім'єю гуни стратили, а залишки покараного племені Аецій розселив у Савойю, біля Женевського озера².

Таким чином, Аецій заручившись підтримкою гунів зміг повністю дестабілізувати бургундів, з цього моменту вони назавжди будуть відкинуті на другий план в історичній перспективі. З погляду реальної політики, дії Аеція демонструють рішучий і прагматичний підхід до вирішення проблеми варварських федератів. Якщо в 435–436 роках він ще був готовий до компромісу, то після чергових проявів непокори обрав шлях повного знищення. Це рішення хоч і було жорстоким, але дозволило тимчасово стабілізувати ситуацію в Верхній Галлії. Проте морально-етичний і стратегічний аспект такого підходу залишається дискусійним. З одного боку, Аецій діяв у межах традицій римської політики «розділяй і володарюй» (*divide et impera*), з іншого – ініціював фактичний геноцид, що може свідчити про глибоку кризу римської системи управління варварами. У цьому контексті дії Аеція можуть бути інтерпретовані як прояв безвихідного становища імперії, що не могла інтегрувати варварські народи в межах старої правової системи.

Далі з прикордоння він вирушив в Арморіку – історичну область, що охоплювала територію сучасної Бретані, західної Нормандії та частини Галлії Лугдунської. На момент 435 року тут фактично припинило існування будь-яке

¹ Гуго из Флавиньи. Хроника / Гуго из Флавиньи / Пер. И. Дьяконова [Електронний ресурс].

² Prosper Tiron. Additamenta ad Chronica Prosperi / recens. Th. Mommsen // MGH, Auct. Antiq. Vol. I. Berlin, 1892. – P. 437.

ефективне римське управління. Арморіка вийшла з-під контролю центральної адміністрації й стала осередком постійного спротиву імперській владі. Задля стабілізації регіону, Флавій залучив до свого війська гунів та аланів (до 12 тис вершників), що залишлася в його розпорядженні після боїв на Рейні, він здійснив масштабні каральні акції проти багаудів, які підняли повстання під керівництвом Тібатто ще в 435 році. Під його проводом повстанці завдали низки ударів по римським гарнізонам у Лугдунській Галлії, фактично взявши під контроль значну частину Арморіки. Бунтівники навіть намагалися встановити альтернативне управління на місцях, захоплюючи містечка й знищуючи римських чиновників. Армія Аеція діяла чітко та рішуче, оскільки було завдано скоординованого удару по центрах спротиву, спалено схованки багаудів у лісах та переслідування їхніх лідерів¹.

За словами єпископа Марсея Сальвіано, багауди походили з переважно нижчих прошарків населення – дрібних землеробів, колонів, ремісників і дехто з ветеранів. Основними причинами їх виступів були надмірне податкове навантаження, корупція римської адміністрації, військова беззахисність провінцій перед зовнішніми загрозами, а також жорстоке свавілля місцевих землевласників та усунення від централізованої оборони. В такому випадку, вони не мали іншого вибору, як стати розбійниками («Багауді»), або втекти до варварів, які тепер, на думку Сальвіано, стали навіть добродішнішими за римлян².

Цей морально-соціальний осуд римського устрою змушує частину сучасних істориків – особливо тих, хто працював у рамках марксистської парадигми (зокрема Е. А. Томпсон) – розглядати багаудів як форму класової боротьби проти імперського гніту. Проте така інтерпретація є надмірно спрощеною, оскільки у русі брали участь також заможні провінціали та місцеві магнати, які шукали шляхів до політичної автономії. Таким чином, варто

¹ Priscus Panites. Fragmenta / ed. C. Müller // Fragmenta Historicorum Graecorum. In 5 vols. – Paris: Ambrosio Firmin Didot, 1868. – Vol. IV. – P. 98.

² Eucherius Lugdunensis. Epistola ad Salvium episcopum / ed. C. Wotke // Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum. In 101 vols. – Berlin: De Gruyter, 1894. – Vol. XXXI. – P. 169.

говорити не лише про соціальний, але й політичний сепаратизм, зумовлений втратою довіри до центральної влади¹.

Отже, на початок вересня 437 р. влада Риму була відновлена на усьому північному заході Імперії. Як зазначає латинський ритор Флавій Меробад у панегірику Аецію від 439 р., «місцевий житель нині набагато сумирніший, перетинає пустоші Арморіки. Земля, що звикла ховати у своїх лісах награбоване добро, здобуте у кровожерливих злочинах, втратила колишні звички і вчиться ввіряти зерно незайманим до того полям»². Операції поширились на території від Орлеана до басейну Сени, що свідчить про масштаби дестабілізації в регіоні. Ба більше, частину теренів, фактично було депопульовано – населення або загинуло, або втекло до варварських земель (до франків, алеманів чи вестготів). На тлі загальної дестабілізації західноримської провінційної адміністрації в середині 430-х років Флавій Аецій зіткнувся з однією з найскладніших зовнішньополітичних проблем – агресивною експансією Вестготського королівства на чолі з Теодоріком I. З 418 року, після підписання першого фоедус із римлянами, вестготи отримали дозвіл на поселення в Аквітанії, однак з кожним роком їхні амбіції щодо розширення території зростали. Уже в середині 430-х років вони прагнули захопити Септиманію та здобути стратегічно важливий вихід до Середземного моря, що означало б перехоплення контролю над прибережними римськими центрами – Нарбонною та Арелатом. У 435 році, коли римляни були змушені зосередити сили проти бургундів на Рейні та багаудів у Арморіці, Теодорік скористався слабкістю імперської присутності й почав активні дії в Південній Галлії. Результатом цього стало друге велике вестготське повстання, що розгорілося в 436 році. Головним його осередком стала облога Нарбонни, важливого торгово-політичного центру Септиманії, який готи прагнули здобути шляхом виснаження місцевого населення³.

У відповідь на загрозу римський командувач ініціював набір великих допоміжних сил із-поміж гунів. За згодою Аттіли, до Галлії було направлено

¹ Томпсон Э. А. Римляне и варвары. Падение Западной империи. Санкт-Петербург, 2003. С. 90-110.

² Merobaudus Flavius. Carminum Panegyrique Reliquiae / recens. L. Dindorf // Corpus scriptorum historiae Byzantinae. In 50 vols. – Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1836. – P. 18.

³ Хизер П. Падение Римской империи. Москва: АСТ; Астрель, 2011. С. 443-444

щонайменше 15 тисяч кінних ауксиліаріїв під командуванням досвідченого полководця Літорія. Гуни вже допомагали йому в боротьбі за владу в 425 і 433 роках і продовжували надавати йому військовий контингент в Галлії. Проте вони забажали нових умов, щоб отримати їхню підтримку Аецію довелося поступитися Паннонію та Валерію гунам¹.

Облога Нарбонни тривала понад рік, її було знято лише у 437 році, коли на допомогу місту прибули римо-варварські війська під командуванням Літорія. Вірний полководець Аеція атакував вестготів неподалік Зміїної гори, на землях кельтського племені арвернів (сучасна Овернь) у середині жовтня і змусив останніх відійти у листопаді до Бордо². В історіографії цей конфлікт отримав назву битва при Нарбонні. Чисельність обох військ історики оцінюють в 20 000 - 25 000 воїнів включаючи кінноту та піхоту зі сторони готів, та 15 000 тисяч зі сторони римлян³.

Причини провалу облоги були багатоаспектні. По-перше, Нарбонна залишалася одним із найукріплених міст регіону. Після численних вторгнень і криз попередніх десятиліть її оборонні споруди були суттєво модернізовані, а гарнізон складався з досвідчених солдатів, зокрема місцевих *limitanei* та федератів, лояльних до Риму. Внутрішня структура оборони була підтримана також міськими елітами, які мали безпосередній інтерес у збереженні римського впливу й стабільності. По-друге, незважаючи на чисельність, вестготам бракувало підготовки до тривалих облог. Їхня військова культура була орієнтована на маневрову війну, грабіжницькі рейди та відкриті бої, а не на систематичне здобуття укріплених міст. Хоча облога тривала понад рік, жодних вагомих зрушень у бік падіння міста не відбулося. Здається, Теодоріх I переоцінив свої сили, вважаючи, що ізоляція міста змусить його здатися, однак підтримка з навколишніх поселень і портів, ймовірно, дозволяла гарнізону протриматися. Однак найбільш інтригуючим у цьому контексті є питання: чому магістр милітум Флавій Аецій, фактичний керівник військової політики Імперії

¹ Prosperi Continuatio Havniensis. / Recens. Th. Mommsen // MGH Auct. Antiq., I. – Berlin, 1892. – P. 24.

² Pauli Diaconi Historiae Romanae libri. XI, 14.

³ Hugnes I. Aetius: Attila's Nemesis. London, 2012. P. 94.

на Заході, не втрутився відразу, а прибув лише через рік, у 437 році? Відповідь на це питання криється у загальній геополітичній ситуації. У 436 році Рим водночас був змушений реагувати на низку кризових ситуацій: конфлікт із бургундами, виступи багаудів в Арморіці, тиск франків на півночі. Усі ці загрози вимагали ресурсів, військ і політичної уваги. Аецій, змушений розподіляти обмежені сили між кількома регіонами, не мав змоги негайно прийти на допомогу Нарбонні¹.

Незважаючи на тимчасовий успіх, ситуація в Аквітанії залишалася напруженою. Оскільки неконтрольовані Літорієм гуни, після тріумфу вчинили самосуд, почавши масовий грабунок місцевого населення.

Ці події яскраво описують Проспер Тірон² та Ісидор Севільський³, також поведінку гунів після розгрому вестготів під Нарбонном яскраво змалював лангобардський історик Павло Диякон відзначив: «Починаючи з наступного року, війна проти (західних) готів велась за підтримки гунів»⁴.

Натомість Проспер Тірон підкреслив не лише військову звитягу, але й гуманітарну роль гунів, розповідає, що «після того, як вестготи були звернені до втечі, допоміжні війська гунів принесли по мішку зерна голодуючому населенню міста, таким чином забезпечивши місто анноною»⁵.

У 439 році відбулося нове загострення відносин між Західною Римською імперією і Вестготським королівством. Підбурювані попередніми поразками та бажанням реваншу, готи знову відмовилися визнавати умови старого фоедусу. Літорій, який на той час, займав другий ранг у римській військовій ієрархії в Галлії обіймав посаду *Magister militum* Галлія, самостійно повів армію до воріт Тулузи – столиці Вестготського королівства. Попри мирні пропозиції Теодоріка римський полководець, будиши впевнений у перевазі гуннського війська на своїй службі вирішив вдатися до вирішальної битви⁶. Варто зазначити, що Літорій за

¹ Hugnes I. Aetius: Attila's Nemesis. London, 2012. P. 88-89.

² Prosperi Continuatio Havniensis / Recens. Th. Mommsen // MGH Auct. Antiq. I. Berlin, 1892. P. 133.

³ Isidorus Hispalensis. Historia Gothorum / Recens. Th. Mommsen // MGH Auct. Antiq. II. Berlin, 1894. P. 24.

⁴ Pauli Diaconi Historiae Romanae libri. XI, 14.

⁵ Prosper Tiro. Epitoma Chronicon / Recens. Th. Mommsen // MGH Auct. Antiq. I. Berlin, 1892. P. 432.

⁶ Sid. Apoll. Epist. // PL, t. 58. Col. 45.

своїми переконаннями був язичником, тому перед битвою він звертався до віщунів, в свою чергу це тільки посилило його самовпевненість.¹

Битва, яка відбулася під стінами Тулузи, стала катастрофою для римогунської армії. Як пише Павло Диякон², «римляни були розбиті й деморалізовані, хоча гунська кіннота в усіх боєзіткненнях з ворогом взяла гору». Літорій був узятий у полон, а незабаром страчений, що викликало паніку серед гунів, які втекли з поля бою.

Цей розгром став одним із найбільших військових провалів у кар'єрі Аеція, хоча він особисто участі в битві не брав. Він був вимушений підписати мир з вестготами, підтверджуючи договір 418 року, який закріплював їх автономію в Аквітанії, після чого Флавій повернувся до Італії через надзвичайну ситуацію вандалів, які завоювали Карфаген того самого року³.

У контексті військової та політичної діяльності Флавія Аеція варто розглянути його відношення до вандалів, які відіграли ключову роль у краху римського контролю над Північною Африкою. Попри те, що Аецій напряду не вступав у бойові дії проти вандалів, це питання залишається дискусійним у науковій літературі, оскільки він виконував загальне стратегічне командування, і в окремих випадках впливав на перебіг подій у конфлікті з ними. Його локалізація в Галлії, яка на той момент була критичним регіоном для збереження контролю над Західною Римською імперією, значною мірою обмежувала його безпосередню участь у кампаніях в Африці.

Першим римським воєначальником, який вступив у повномасштабний конфлікт із вандалами в Північній Африці, був комес Боніфацій – той самий, що у 423 році не підтримав повстання узурпатора Іоанна, а згодом зіткнувся з Аецієм у вирішальній битві при Ріміні у 432 році. Формально Боніфацій переміг, але отримав смертельне поранення, і невдовзі помер. До цього, у 429 році, вандали на чолі з королем Гейзеріхом переправилися з Іспанії до Північної Африки поблизу римського Тінгіса. Точна чисельність вандальського війська

¹ Jordanes, *De Origine Actibusque Getarum*, 38. 210-213.

² Pauli Diaconi *Historiae Romanae libri*. , XI, 15

³ Hugues I. Aetius: *Attila's Nemesis*. London, 2012. P. 97.

залишається предметом суперечок: Прокопій Кесарійський наводить цифру в 80 000 осіб, але сучасні дослідники припускають, що боєздатне ядро не перевищувало 15–20 тисяч воїнів. Важливо зазначити, що до вандальської армії входили й алани, які після загибелі свого короля Атаса підкорилися Гейзеріку¹.

У 430 році військо Боніфація, разом із готськими федератами, зазнало нищівної поразки від вандалів у битві біля Калами (сучасна Гелма). Залишки римського війська відступили до міста Гіппо Регій, яке незабаром опинилося в облозі. Саме під час цієї облоги, у серпні 430 року, помер один із найвпливовіших християнських мислителів – святий Августин. Попри спробу об'єднання з військами східноримського полководця Аспара, надісланого імператором Феодосієм II, і спільну кампанію 432 року, римляни знову зазнали поразки. Ці події продемонстрували не лише слабкість римської армії в регіоні, але й загальну неспроможність Риму зупинити просування вандалів².

У 435 році було укладено угоду між Римом і Гейзеріхом, яка передавала вандалам контроль над західною частиною Нумідії та Мавританією. Цей договір став вимушеним компромісом, але вже через чотири роки, у 439 році, Гейзеріх його порушив, захопивши Карфаген без бою 19 жовтня під час святкувань на іподромі. Карфаген став столицею новоутвореного вандальського королівства, а Гейзеріх назвав себе королем вандалів і аланів, щоб позначити включення аланів Північної Африки до свого союзу. Це стало стратегічною катастрофою для Риму: втрата головної африканської провінції, третини хлібного постачання, і контролю над важливими морськими шляхами, оскільки вандали невдовзі захопили також Сардинію, Корсику та Балеарські острови. Рим втратив ключовий флот і залишився практично без оборони на Середземному морі. Його облога Палермо в 440 році була невдалою, як і друга спроба вторгнення на Сицилію поблизу Агрідженто в 442 році³.

¹ Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. 27.

² Hugues I. Aetius: Attila's Nemesis. London, 2012. P. 83-84.

³ Hydatii Lemici Continuatio. *Chronicorum Hieronymianorum ad a. 468* // *Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi*, vol. 11 / ed. Th. Mommsen. Berlin: Weidmann, 1894. P. 8.

На цьому етапі постає питання – якою була роль Аеція в цій кризі. У 440 році, коли Гейзеріх організував вторгнення на Сицилію і спробував оволодіти Палермо й Агрідженто, ситуація змінилася. Аецій, як головнокомандувач, не міг залишити цю загрозу без реакції, адже Сицилія була безпосередньо наближена до материкової Італії. Він відрядив проти вандалів армію з Іспанії під командуванням Себастьяна – воєначальника, якого сам Аецій вигнав із посади в 432 році. Вандали залишили Сицилію, однак Себастьян, незадоволений становищем у Римі, перейшов на бік вандалів. Цей факт істотно ускладнив дипломатичну ситуацію, але запобіг розгортанню повномасштабної війни¹.

Аналізуючи цю кампанію, історики висувають протилежні думки щодо ступеня залученості Аеція. З одного боку, він ініціював відправку військ і контролював стратегію оборони регіону, що дозволяє говорити про його опосередковану участь у конфлікті. З іншого боку, він особисто не очолював військові дії, не з'являвся в театрі бойових дій і не згадується в жодному з джерел як активний учасник антивандальських операцій. Така дистанційованість може пояснюватися як об'єктивними обставинами (перманентна загроза в Галлії, нестача ресурсів, одночасна війна з вестготами, франками, бургундами і багаудами), так і його особистими пріоритетами, спрямованими на збереження внутрішньої цілісності імперії на заході².

Таким чином, хоча Аецій безпосередньо не брав участі в бойових діях проти вандалів, його роль у визначенні військової політики імперії в цей період була суттєвою. Кампанія 440 року на Сицилії стала єдиним випадком, коли його дії вплинули на хід протистояння з вандалами. Втім, її результати були мінімальними, а сам Гейзеріх залишився повноправним володарем Північної Африки. Втрата Карфагена і провінції Африка стала стратегічним ударом, який згодом перетворив вандалів на головну морську загрозу для Західної Римської імперії. І хоча Аецій намагався втримати імперську структуру в Європі, його

¹ Диснер Г. Й. Королевство вандалов. Санкт-Петербург, 2002. С. 222.

² Hugues I. Aetius: Attila's Nemesis. London, 2012. P. 88-89.

обмежене втручання в африканський напрям стало одним із проявів поступової втрати стратегічної ініціативи Римом.

Задля повної реконструкції історичного образу Флавія Аеція, необхідним є висвітлення третього періоду його діяльності, який охоплює 440–451 роки. Цей етап характеризується загостренням міжнародної ситуації на Балканах і в Галлії внаслідок активізації військових кампаній гунів на чолі з Аттілою. Після відносної стабілізації в Західній Римській імперії наприкінці 430-х років, стратегічна увага переноситься на трансформацію відносин зі Східною Римською імперією та підготовку до нових масштабних військових конфліктів.

Для початку, ми мусимо зануритися в історичний контекст, після смерті гунського правителя Ругіли у 434 році, владу в кочовому союзі перейняли його племінники Аттіла і Бледа. Саме з цього моменту гунська політика набуває системного характеру – від фрагментарних грабіжницьких набігів гуні переходять до спланованих військових кампаній проти Східної Римської імперії. Цей зсув є симптоматичним і свідчить про нову політичну стратегію кочового союзу, спрямовану не лише на здобич, але й на утвердження геополітичного домінування у Причорномор'ї та на Балканах.¹

Перший етап кампаній Аттіли припав на 440–443 роки, коли, скориставшись нестабільністю на дунайському кордоні та переведенням частини візантійських військ до Італії (через загрозу з боку вандалів), гуні вторглися до Паннонії та Мезії. Згодом вони почали брати в облогу укріплені візантійські міста – Сингидун, Вімінак, Сердику. Кампанія 447 року стала піком агресії Аттіли проти Візантії: відбулося широкомасштабне вторгнення в Фракію, Македонію та навіть Фессалію. Було знищено понад 70 міст. За словами історика Пріска, лише Константинополь встояв завдяки потужній системі Феодосієвого муру. Після розгрому візантійського війська біля Херсонеса Фракійського, Феодосій II змушений був укласти принизливу угоду, за якою Візантія платила Аттілі щорічну данину в 2100 фунтів золота (близько 700 кг)².

¹ Gordon C.D. The Age of Attila: fifth-century Byzantium and the Barbarians. Michigan, 2013 P. 36-37.

² Ивик О., Ключников В. Гунны. Москва, 2014. С 127.

Таким чином, гунська загроза для всієї Римської ойкумени стала неминучою реальністю. Західна Римська імперія, незважаючи на внутрішню стабілізацію під контролем Аеція, опинилася перед дилемою – або визнати зверхність Аттіли й стати фактично васалом гунів, або вступити в повномасштабний військовий конфлікт.

На думку деяких дослідників, саме в цей момент (після 447 року) почали формуватись передумови для майбутнього конфлікту між Аецієм і Аттілою, адже останній уже не розглядав Галлію як потенційного союзника, а як територію, яку слід підкорити задля остаточного встановлення гунської гегемонії. Однак слід зазначити, що до 450 року Аецій залишався у дипломатичних відносинах з гунським ханом, і навіть – згідно з Пріском – відправляв подарунки та послів¹.

У 450 році ситуація змінилася кардинально. Смерть імператора Феодосія II у Східній Римській імперії та політична нестабільність у Галлії (вбивство короля франків Хлодіона і розбіжності серед гало-римської аристократії) створили «вікно можливостей» для Аттіли. Додатковим фактором стало звернення до нього онуки Валентиніана III – Гонорії, яка запропонувала йому руку й частку у владі, що Аттіла інтерпретував як політичну легітимацію на вторгнення у Західну Римську імперію². Проте на шляху до столиці старої Імперії лежала Галлія, яка перебувала під контролем Аеція, одного з найближчих союзників Аттіли³. Здавалося, що цей факт міг зупинити «Батіг Божий» від масштабного військового походу. Однак прагнення створити європейську імперію штовхало ватажка гунів до рішучих дій, адже він розумів, що часу для реалізації його грандіозного плану залишалося небагато⁴. До того ж, Аттілу вабив Захід не лише з політичних міркувань: Рим залишався символом цивілізаційної величі «рах Романа» та уособлював багатство, славу, розкіш і аристократизм. Для варварів завоювання Риму означало подолання власної

¹ Kulikowski M. *Rome's Gothic Wars*. Cambridge, 2004. P. 122.

² Heather P. *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians*. Oxford, 2005. P. 371-372.

³ Babcock M. *The stories of Attila the Hun's death: narrative*. Dublin, 2001. P. 38.

⁴ Babcock M. *The Night Attila died: solving the murder of Attila the Hun*. Berkley, 2005. P. 83.

слабкості й відчуття меншовартості. Проте Аттіла усвідомлював, що без підкорення Галлії перемога над Римом не була б повною, тому свій похід він вирішив розпочати саме з неї¹.

У 451 році Аттіла розпочав одну з наймасштабніших кампаній своєї військової кар'єри – вторгнення до Галлії. Зібравши значні сили, що включали гунів, остготів, гепідів, герулів, ругів та інші племена, він вирушив із Паннонії, перетнув Рейн і вторгся на територію Галлії, захопивши безліч міст і поширюючи паніку по всій західній частині Імперії. Військо Аттіли, яке за деякими оцінками могло налічувати до 100 тисяч вояків (хоча цифри спірні), мало як стратегічну, так і символічну мету – створити прецедент вторгнення на територію, що досі зберігала відносну автономію під протекторатом Аеція².

Досягнувши Рейну, він організував понтонну переправу, використовуючи плоти та човни, а для будівництва мостів були вирубані навколишні ліси. Швидко форсувавши цю стратегічну річку, «Батіг Божий» приступив до здійснення плану тотального спустошення території супротивника³.

Задля збільшення операційного масштабу Аттіла розділив свою армію, щоб охопити якомога більшу територію римської Галлії. Частина війська, яку він сам очолював вирушила на Аугусту Треверорум (сучасний Трир), захопивши і пограбувавши місто⁴. Натомість інша частина, під командуванням його полководця, Едекона, за підтримки остгота Теодеміра, перетнув кордони Гельвеції в напрямку сучасного Ельзасу. За даними Гідація Леміка⁵ і Григорія Турського⁶, Едекон зруйнував Базилію (сучасний Базель), Віндоніссу (сучасний Віндїш) та Аргентуарію (сучасний Кольмар). Там він зійшовся в жорстокій битві із союзником Аеція, бургундським правителем Гондіохом, але останній зазнав фатальної поразки. Авангардні загони гунів просунулись до Бізантії (сучасний Безансон).

¹ Дешодт Э. Атила. Москва, 2012. С. 208.

² Hughes I. Aetius: Attila's Nemesis. London, 2012. P. 85.

³ Jordanes, De Origine Actibusque Getarum, 40. 210-213.

⁴ Eugippius. Vita sancti Severini, Noricorum apostoli. Cum epistola ad Paschasium Diaconum // Patrologiae cursus completus. Series Latina / Ed. J.-P. Migne. – Paris: Migne, 1863. T. LXII. Col. 1177.

⁵ Hydatii Lemici Continuatio. Chronicorum Hieronymianorum ad a. 468 // Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi, vol. 11 / ed. Th. Mommsen. Berlin: Weidmann, 1894. P. 8.

⁶ Григорий Турский. История франков. IXI. 7.

Інший гунський генерал, Орест, разом із вождем гепідів, Ардаріхом, захопив Аргенторат (сучасний Страсбург), Новіомагус (сучасний Шпейєр), Вормс та Могонтіак (сучасний Майнц)¹. В той момент, у Північній Галлії Онегесій, за підтримки Скотти і Вааста, захопив Адуатіку Тунгорор (сучасний Тонгр) та Аррас. Інші загони атакували й зруйнували міста Колонія Агріппіни (сучасний Кельн), Крейль, Ам'єн, Беллавак (сучасний Бове), Ротомаг (сучасний Руан) та Кан. Протягом березня було знищено 23 міста. Щоб посилити психологічний тиск на населення північної Галлії, Аттіла, за словами Гідація, вирішив підкорити багате і добре укріплене місто Диводур (сучасний Мец)².

Аттіла досяг Диводура і почав облогу міста, розташувавши чотири табори з різних боків міста, Аттіла почав штурм, але тарани, балісти, стінобитні машини та підкопи не дали результату. Тоді, 7 квітня, нападники облили міські стіни смолою та олією й підпалили їх. Під натиском вогню та бомбардувань північна стіна не витримала, і війська увірвалися в місто. За свідченнями християнських агіографів, гуни не брали ні здобичі, ні полонених; вони винищили все живе, навіть тварин, і не залишили жодної живої душі в місті³.

Наступною метою Аттіли став Дурокортор (сучасний Реймс), де на захист міста став єпископ Нікасій. Він вийшов на зустріч Батогу Божому і звернувся до нього з проханням не проливати крові невинних, обіцяючи, що городяни не будуть чинити опір. Проте воїн з оточення Аттіли відрубав йому голову мечем, коли владику лише почав говорити⁴. Штурму міста не було; Дурокортор гуни тяжко безжально спалили. Як свідчить агіографічна традиція, гунський правитель в нього навіть не ввійшов.

Через два місяці після початку вторгнення Аттіла зіткнувся зі значною проблемою: він швидко втрачав контроль над своїм військом. Усвідомивши необхідність прийняття рішучих заходів, він заборонив будь-які напади на міста

¹ Eugippius. Vita sancti Severini, Noricorum apostoli. Cum epistola ad Paschasium Diaconum // Patrologiae cursus completus. Series Latina / Ed. J.-P. Migne. – Paris: Migne, 1863. T. LXII. Col. 1180

² Hydatii Lemici Continuatio. Chronicorum Hieronymianorum ad a. 468 // Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi, vol. 11 / ed. Th. Mommsen. Berlin: Weidmann, 1894. P. 8.

³ Vita Servatii vel potius Aravatii episcopi Tungrensis // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Merovingicarum. – T. III. – Hannover: Hahn, 1896. – P. 207.

⁴ Hydatii Lemici Continuatio. Chronicorum Hieronymianorum ad a. 468 // Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi, vol. 11 / ed. Th. Mommsen. Berlin: Weidmann, 1894. P. 9.

без його особистого наказу та наголосив на необхідності підтримання суворого порядку під час маршу. Обози були переповнені здобиччю, тому подальші грабежі та мародерство також були під забороною¹.

Для зміцнення дисципліни він доручив Берикові, який щойно прибув, командування спеціальним каральним загоном вершників. Окремий підрозділ під керівництвом Если отримав завдання забезпечувати військо провіантом і фуражем, але без насильства та вбивств, оскільки населення масово втікало в ліси².

Реалізовувати наказ до виконання почали негайно, що, наприклад, врятувало жителів Тресенти (сучасний Труа) від знищення. Назустріч Аттілі вийшов єпископ Луп, йому вдалося умовити Аттілу відступити від стін міста. Після цієї зустрічі Аттіла вирушив щоб об'єднатися зі своїми генералами, Орестом і Онегесієм, щоб організувати велику нараду воєначальників. Де було ухвалено рішення йти на Лютецію (сучасний Париж)³.

Тим часом, імператорських двір у Равенні завзято обговорював план дій, виходячи з військово-політичної ситуації, яка склалася на момент вторгнення гунів. Очевидно, що останнє слово було за Аецієм, потрібні союзники, тому його план полягав у об'єднанні великої коаліції варварських племен, які залишилися вірними імперії. У цьому полягала велика складність, оскільки кожен переймався за свої інтереси, і не міг гарантувати якоїсь об'єктивності. Тому Флавій використав всі свої зв'язки та можливості, які мав. Першими, кого Аецій бажав бачити в своїй армії, вестготи, оскільки в останній період Равенна тісно контактувала з ними у військових питаннях, вони займали вигідну стратегічну позицію, Аквітанію, що надавало можливість атакувати загарбників з двох сторін та закривало північно-західний кордон Гесперії.

Аецій, здійснюючи важливі дипломатичні кроки у 451 році, в першу чергу відвідав провінцію Овернь, що входила до володінь аквітанського племені

¹ Венелин Ю.И. Путевые записки Византийского посольства ко двору Атилы, писанные секретарём оного Приском Ритором. Москва, 1856. Т.2. С. 122-123.

² Мэн Дж. Атилла. Варвар, втоптавший Рим в грязь. Москва, 2007. С. 194-195.

³ Chronica Gallica a. CCCCLII / Rec. Th. Mommsen // Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi. – T. IX. – Berlin: Weidmann, 1892. – P. 631–635.

арвернів. У її столиці, Августо-Неметумі, він провів зустріч з колишнім претором Галлії, Флавієм Марцеллом Авітом. Варто зазначити, що ще у 437 році Авіт успішно налагодив дипломатичні зв'язки між Римом і вестготами, змінивши негативний настрій готського короля Теодоріка і зберігши римський вплив на його двір. Однак на момент цієї зустрічі перед Аецієм стояло завдання переконати Теодоріка приєднатися до боротьби проти Аттіли, що не було простим завданням. Король вестготів, вже відмовив посланцю Валентиніана III, тому не був налаштований на вступ у війну з гунами, оскільки розглядав її як конфлікт, що здебільшого стосується лише Західної Римської імперії. Після бесіди з Аецієм Авіт таки погодився виконати складне доручення. Йому вдалося переконати Теодоріха, що перемога гунського володаря не буде поразкою лише однієї Імперії; сам король тоді все втратить, оскільки, розбивши західноримську державу, Аттіла не дозволить йому спокійно відсидітись в Аквітанії¹.

Теодорік повірив і особисто очолив своє військо. Його зять Сидоній Аполлінарій так написав про цю подію: «Загони, убирані в шкіри, виступали позаду римських труб»². Крім того, Авіт досягнув важливого дипломатичного успіху, заручившись підтримкою місцевих племен багаудів. У обмін на це, римська влада пообіцяла не переслідувати їх після завершення кампанії, що стало важливим чинником для забезпечення стабільності на тій території в післявоєнний період, адже багауди раніше брали участь у численних повстаннях проти імперської влади³.

Об'єднане військо Аттіли підійшли до Лютеції та взяли місто в облогу. «Зі східної сторони з'явилися жажливі гуни й почали облогу. Їм, однак, заважали болота, що звідусіль оточували місто, й тому гуни не починали спроб штурму, можливо очікуючи капітуляції»⁴.

Облога Лютеції, як історичний факт, оточена численними невизначеними моментами та міфічними елементами. Сучасні історики виділяють мінімум

¹ Дешодт Э. Аттила. Москва, 2012. С. 135-136.

² Sidonius Apollinarius. Epistolae et carmina // Migne J.-P. Patrologiae cursus completus. Series Latina. – P.: Excudebatur et venit apud J.-P. Migne editorem, 1862. – T. LVIII. – Col. 324.

³ Jordanes, De Origine Actibusque Getarum, 37.196.

⁴ Vita Genovefae virginis Parisiensis // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Merovingicarum. – Hannover: Impensis bibliopolii Hahniani, 1896. – T. III. – P. 272.

дев'ять різних версій подій, що сталися під час цієї облоги. Однією з них є «болотна» теорія, яка стверджує, що природні перешкоди, зокрема болота, заважали гунами здійснити штурм. Інша популярна версія – «чудо святої Женев'єви», згідно з якою, перед жителями міста з'явилася Божа Обраниця, яка запевнила їх, що гуни не нападуть, якщо городяни будуть молитися. Найбільш переконливими з історичної точки зору виглядають дві теорії. Перша припускає, що Аттіла, усвідомлюючи можливість затримки своєї армії під Лютецією, що призвела б до того, що Аецій зміг би вільно переправитися через Альпи й приєднатися до вестготів, ухвалив рішення не затягувати облогу. Друга теорія полягає в тому, що посланець від Сангібана (який зрештою приєднався до Аттіли) повідомив гунського правителя про концентрацію галло-римських сил на південь від Луари. За цією версією, існувала загроза, що просування аланів самотужки не зможе зупинити галло-римську армію, що змусило Аттілу припинити облогу. Зрештою, гуни зняли облогу Лютеції, залишили місто і вирушили на захід, рухаючись до Авреліана (сучасного Орлеана), де продовжили свої військові дії¹.

При наближенні до Авреліана Аттіла вирішив застосувати хитрість. Його план полягав у тому, що Сангібан, як представник Аеція та західноримської влади, мав спробувати безперешкодно увійти до міста. У разі невдачі він повинен був почати облогу до підходу головних сил гунів. Аттіла, в свою чергу, мав здійснити різкий маневр на південь, в Аквітанію, де він планував здійснити великі погроми та спустошення. Це мало викликати вестготів до активних бойових дій, а після їхньої поразки Аттіла мав відкинути армію Аеція за межі Галлії. Однак, план гунського вождя не виявився вдалим. Лише з Лукдуну (сучасний Ліон) надійшла інформація про переміщення римських сил, що вже дислокувалися в Арелаті (сучасний Арль)².

Гуни опинилися в стратегічній пастці, витративши значний час на Лотарингію та Шампань. Невдале та нелогічне витрачання тижня на облогу Лютеції стало фатальним для їхньої кампанії. Ситуація вийшла з-під контролю,

¹ Тьерри Ам. Аттіла. IV. Аттіла в Галлии. Москва, 1852. Т. VIII. № 10. С. 80-81.

² Бувье-Ажан М. Аттіла: Бич Божий. Москва, 2003. С. 187-189.

коли єпископ Авреліана, Анніан, відмовився відчиняти ворота Сангібану. Натомість він запропонував зраднику розмістити табір під стінами міста, зведеними ним самотійно як колишнім архітектором, і чекати на ворога. Як реакція на невдалі спроби гунів, Аттіла уповільнив свій марш на Авреліан. Крім того, він звернувся до багаудів з новими спробами заручитися їхньою підтримкою, проте це також не принесло результату. Можливо, свою роль відіграли жорстокі каральні експедиції гунських найманців під римськими прапорами. Окрім того, один з воєначальників Аттіли, Едекон, з аланами відставав від основного війська, що серйозно обмежувало його оперативні можливості, оскільки артилерія мала вагомий вплив на облогові операції¹.

Аттіла прибув до Авреліана 19 травня, а через вищезгадані фактори штурм почався лише 29 травня. Місто трималося достойно, успішно відбиваючи регулярні штурми. 12 червня розпочався інтенсивний обстріл міських мурів за допомогою важких катапулт. Як відомо, єпископ Анніан отримав листа від Аеція, в якому той обіцяв прибути до 20 червня. Однак цей термін минув, а допомога так і не надійшла. Ресурси для продовження оборони були майже вичерпані, і тарани гунів вже почали руйнувати стіни, як зазначає Сидоній Аполлінарій у своєму листі від 478 року².

У цих умовах єпископ вирішив провести перемовини з Аттілою для досягнення умов капітуляції. Перемовини відбулися вранці наступного дня, і Анніан пообіцяв, що місто відкриє ворота і здасть всю зброю. Городяни виконали умови угоди, і Батіг Божий без перешкод увійшов до Авреліана. На нього та його свиту вже чекали керівники міста, підготовлені «дари» переможцям і зібрана на вулицях зброя³. Вечором гунські вози з здобиччю покинули Авреліан, а Аттіла, не залишаючись у місті, вирушив із своїм військом. На наступний день гуни та їхні союзники святкували перемогу та розподіляли здобич⁴.

¹ Hyn Jin Kim. *The Huns, Rome and the Birth of Europe*. Cambridge, 2013. P. 106-107.

² Sidonius Apollinarius. *Epistolae et carmina* // Migne J.-P. *Patrologiae cursus completus. Series Latina*. – P.: Excudebatur et venit apud J.-P. Migne editorem, 1862. T. LVIII. Col. 435

³ Vita Aniani, episcopi Aureliensis // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Merovingicarum*. – Hannover: Impensis bibliopolii Hahniani, 1896. T. III. P. 236.

⁴ Kelly C. *Attila the Hun, Barbarian Terror and the Fall of the Roman Empire*. London, 2008. P. 93.

Історик Дешодт висловив припущення щодо подальших планів Аттіли: він мав залишити Авреліан 26 червня та вирушити з основними силами на зустріч з армією Аеція через узбережжя Луари, через Роанн та Лукдун. Окремий корпус гепідів і остготів повинен був рухатися на Турон (сучасний Тур), Піктавію (сучасний Путє), піднятися долиною В'єнни до Аугосторита (сучасний Лімож) і Везунна (сучасний Періг'є), а за необхідності – дістатися до Толози (сучасний Тулуза) і, у разі відсутності вестготів на шляху, з'єднатися з головним військом Аттіли¹.

23 червня до Авреліана повернувся Онегез з великим загоном воїнів. За попередніми домовленостями, необхідно було вирішити умови «нейтралізації» міста, оскільки його гарнізон втрачав право вступати до військових формувань римлян. Завдяки цьому Аецій зміг повністю укомплектувати свою армію, залучивши на свій бік алеманів, бургундів, франків та вестготів. Однак, до Онегеца надійшла несподівана звістка: місто опинилося в кільці, оскільки з півночі підходила армія Аеція, а з заходу наближався старший син короля вестготів Торисмунд².

Таким чином, ситуація, що склалася біля Авреліана, вперше створила реальну загрозу для військ Аттіли та для нього особисто. Втім, попри вигідну тактичну перевагу, Флавій Аецій не наважився атакувати дезорганізованого супротивника. Після об'єднання з вестготами його армія розгорнула табір безпосередньо перед містом. Аттіла швидко зрозумів, що наміри римського воєначальника не полягали у знищенні його армії. Скоріше, Аецій прагнув змусити гунів покинути межі Західної Римської імперії³.

Проаналізувавши вищесказане, ми бачимо, що останній римлянин хотів уникнути великою битви до останнього. По-перше, він адекватно сприймав ситуацію, розуміючи що у відкритому бою гунів перемогти не легко. Оскільки допомоги від Східного двору не було, Головнокомандувачу Гесперії довелося зібрати союз з варварськими сусідами. По-друге, мали місце його політичні ігри,

¹ Дешодт Э. Атила. Москва, 2012. С. 157.

² Vita Aniani, episcopi Aurelianensis // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Merovingicarum. – T. III. – Hannover: Hahn, 1896. P. 236–237.

³ Hugues I. Aetius: Attila's Nemesis. London, 2012. P. 188.

про це вже згадували, що Аецій маневрував між варварами, намагаючись хитрощами та союзами тримати владу Риму в регіоні. Крім того, не можна виключати й особистий фактор: значна частина кар'єри Аеція пройшла серед гунів або в союзі з ними. Гуни тривалий час залишались основним важелем його політичної влади у Західній імперії, а також засобом стримування інших варварських народів та імператорського двору в Равенні. Станом на червень 451 року стратегічна ситуація склалася на користь Риму: після серії невдалих дій Аттіли, втрати бойового духу його військ і розосередженості союзних сил, гунський володар опинився в тактичній пастці поблизу Авреліана. Попри це, Аецій не наказав атакувати, що дозволило гунам перегрупувати сили й підготуватися до подальших дій.

У цих умовах Аттіла був змушений вдатися до дипломатичних маневрів. Він направив до римського табору галла на ім'я Константин – колишнього радника Аеція, якого той раніше передав до гунів. Тема переговорів залишилася невідомою, однак подальший розвиток подій дозволяє припустити, що правитель гунів прагнув виграти час. Частково йому це вдалося: досягнуто було компроміс, за яким гунам заборонялося відступати на південний берег Луари. Аецій, вочевидь, не бажав наражати на загрозу південні провінції Галлії, зокрема Аквітанію. Унаслідок цього Аттілі довелося організувати відхід у північно-східному напрямку, в бік Бельгарда.¹

Раптово ситуація ускладнилася для гунів: під час нічних перемовин Сангібан зі своїми аланами – як раніше і багауди – приєднався до римського союзу, або ж, ймовірно, ніколи й не зраджував Аеція. Це остаточно унеможливило спроби переправи через Луару. 24 червня, з настанням світанку, війська Аттіли були змушені покинути околиці Авреліана. Як зазначає французький дослідник М. Був'є-Ажан, майже одночасно з відступом гунів з табору Аеція виїхали два вершники, які мали доповісти імператору Валентиніану III про можливу зраду з боку Аеція. У повідомленні йшлося про те, що римський полководець мав нагоду знищити супротивника, але свідомо утримався від

¹ Holland C. The death of Attila. Oxford, 2008. P. 203.

рішучих дій. Тим не менш, оскільки війна тривала, обидві сторони, ймовірно, усвідомлювали, що попереду ще не одна битва¹.

Невдовзі Аттіла перейшов до активних дій. Наміром правителя гунів стало проведення рішального бою з метою схилити хід війни на свою користь. Переправившись через Сену поблизу міста Аугустобона Трікасса (територія племені трікассів), він зупинився табором на місцевості, відомій як *Iocus Mauriacus* – сучасний Мері-на-Марні. Відомості про це розташування Аецій отримав завдяки своїм розвідникам, найімовірніше з числа багаудів. Поруч із містечком Арциак (суч. Арсі-на-Обі) Аттілу вже очікував король Ардаріх з гепідськими військами. Інші союзники, зокрема остготи під проводом братів Валамира, Теодемира і Видемира з роду Амалів, розташувалися в Шалоні (суч. Шалон-сюр-Марн). Саме на території, що охоплює околиці Моріака, Арциака та Шалона – простір площею близько 200×160 км, включаючи Арденни, Аргоннський масив, Отський ліс і провінцію Шампань, де колись мешкали каталауни – невдовзі мала розгорнутися одна з найвизначніших битв пізньої античності: битва на Каталаунських полях, знана також як Шалонська або Моріакська битва².

Таким чином, військова діяльність Флавія Аеція безперечно є наріжним каменем його політичної кар'єри та центральним чинником стабілізації Західної Римської імперії у період глибокої кризи. Отримана ним військова освіта в оточенні гунів, а також служба при імператорському дворі та у військових структурах сформували в ньому блискучого стратега, дипломата й адміністратора, здатного не лише до тактичного реагування, а й до довгострокового стратегічного мислення. Саме його рання військова підготовка дозволила йому ефективно взаємодіяти як з римськими легіонерами, так і з варварськими союзниками.

Здійснені ним реформи у західноримській армії стали спробою пристосування військової машини імперії до нових реалій. Аецій переорієнтував

¹ Бувье-Ажан М. Аттіла: Бич Божий. Москва, 2003. С. 202-203.

² Bury J.B. History of the Later Roman Empire: A history of the later Roman Empire from Arcadius to Irene, 395 A.D. to 800 A.D: In 2 v. London, 1889. Vol. 1. P. 210.

військову систему на широке використання федератів і мобільних підрозділів, зміцнив роль магістра мілітум у регіональному управлінні військами, удосконалив систему постачання та зміцнив дисципліну. Ці кроки дозволили йому зберегти боєздатність армії попри хронічну нестачу ресурсів і людських резервів. Аналіз структури, стратегії й тактичних прийомів армії, якою керував Аецій, показує гнучкість його військової думки. Він поєднував римську воєнну традицію з новими варварськими моделями ведення війни, вмів балансувати між обороною та наступом, використовувати політичні союзи на полі бою та проводити ефективну багатофазову кампанію в умовах постійної загрози розпаду.

Його основні військові кампанії проти вестготів, франків, бургундів, багаудів, а також політико-військова взаємодія з гунами та Східною Римською імперією свідчать про виняткову здатність Аеція до маневру, компромісу та мобілізації обмежених ресурсів для досягнення максимального стратегічного ефекту. Хоча вандали стали серйозним викликом для імперії, прямого військового зіткнення між Аецієм та Гейзеріхом не зафіксовано; натомість його втручання мало радше характер стримування через третіх осіб та перенаправлення загроз.

Загалом, військова діяльність Аеція є виявом пізньоримської воєнної культури, що прагнула вижити у світі, який змінювався швидше, ніж імперія могла адаптуватися. Саме завдяки його реформам, політичній волі та військовим перемогам Західна Римська імперія змогла ще на два десятиліття відтермінувати неминучу катастрофу.

Розділ. 3. Битва на Каталаунських полях: втрачена перемога Аеція

Битва на Каталаунських полях є одним із найвизначніших зіткнень у пізньоантичній історії Європи. Вона стала символом опору варварському нашествю та водночас драматичним свідченням занепаду імперських структур Західного Риму. Це було не лише військове протистояння гунської навали, а й конфлікт, який уособлював протистояння двох цивілізаційних моделей: мобільної кочової сили проти традиційної римської військово-адміністративної системи, підтриманої варварськими федератами. Незважаючи на відсутність прямих зіткнень у попередній фазі гуно-римських відносин, Каталаунська битва стала їхньою кульмінацією та завершенням Галльської кампанії 451 року. Її значення виходить далеко за межі конкретного військового конфлікту: ця «перша битва народів» справила глибокий вплив на хід Великого переселення народів, змінила геополітичну рівновагу в Західній Європі та визначила новий формат взаємин між Римом і варварськими племенами. Чи була ця битва дійсно великою перемогою Риму, чи радше втраченою можливістю для остаточного розгрому гунів? У цьому розділі буде проаналізовано стратегічні аспекти битви, роль Аеція в її проведенні та її наслідки для Західної Римської імперії та тогочасного світу.

Як зазначає Йордан: «Зійшлися сторони на Каталаунських полях.... місце це було пологє, воно ніби спучувалося, виростало вершиною пагорба»¹. Останнє свідчення стало головною особливістю та ключовим фактором, варто спроектувати поле битви, оскільки воно являло собою рівнинну територію, в центрі якої височів значний пагорб. Тактичний план обох сторін полягав у прагненні захопити цей пагорб, задля ландшафтної переваги.

Довгий період, історики піддавали скептицизму точне місце розташування Каталаунських рівнин, але впевнено співставляли з античним містом Дуро Каталаунум (сучасне Шалон-ань-Шампань). Проте, оточуюча його територія простягається на десятки кілометрів, через це визначити конкретну рівнину

¹ Jordanes, De Origine Actibusque Getarum, 40. 208.

довгий час вважалося неможливим. В такому випадку ми знову звертаємося до Йордана, який писав: «Зійшлися сторони на Каталаунських полях інакше названих Мауріакськими»¹. Термін Мауріка фігурує в праці Проспера Аквітанського, який надає нам більш чітку локалізацію: «Відбулася битва за 5 миль від Трікасси (сучасне Труа), на полях Мауріки»². (Відповідно до назви в історіографії з'явилась назва битва при Мавриці). Околиці Труа оточують рівнини, проте через 5 миль на захід від міста є місцевість з пагорбом, яка є ідентичною за ландшафтом та рельєфом до описів хроністів. Сьогодні дослідники називають цей пагорб Монгьо (Montgueux), також варто звернути увагу на певні топографічні назви, оскільки поле біля підніжжя пагорба має назву Ленфер (l'Enfer), що в перекладі означає «пекло», а неподалік від міста протікає невеликий струмок, який місцеві називають Ларів'єр де кор (la Riviere de Corps), що дослівно перекладається як «річка з тілами»³. Враховуючи вищесказане, ми можемо тільки припустити, що ці назви, відлуння минулої масштабної битви.

Не менш важливою особливістю битви при Шалоні (ще одна назва, яка вкорінилася в західній історіографії) було те, що і римляни, і гуни підійшли до місця бою майже одночасно – під вечір, і відразу, без попередньої розвідки чи підготовки, спробували захопити ключову висоту. Першими це змогли зробити союзники Атілли – гепіди, оскільки вождь гунів залишив їх прикривати власний тил, поки сам, власне відступив до Сени, розгортаючи табір. На підступах до місця битви поспішала кавалерія франків, яких Аецій відправив відбити висоту. Це стало початком і першопричиною конфлікту, коли союзники обох сторін франки і гепіди – вступили у бій. Згідно з Йорданом, перша сутичка трапилася за день до основної битви, коли деякі з франків, які об'єдналися з римлянами, зіткнулися з групою гепідів, вірних Аттілі, і вступили з ними в бій. Кіннота франків змогла відкинути противника з пагорба, змусивши гепідів розосередитись та рятуватися бігством до табору⁴.

¹ Jordanes, *De Origine Actibusque Getarum*. 40. 208.

² Prosper Tiron. *Additamenta ad Chronica Prosperi* / ed. Th. Mommsen // *Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi*. Vol. I. Berlin: Weidmann, 1892. P. 422.

³ Hugues I. Aetius: Attila's Nemesis. London, 2012. P. 239.

⁴ Jordanes, *De Origine Actibusque Getarum*, 41.217.

В результаті, поки відбувалися події на пагорбі, Аецій розгорнув основну частину своєї союзної армії на рівнині, оскільки єдиним логічним рішенням залишалося вступити у відкриту генеральну битву. Проте, варто зауважити, що Флавій повністю усвідомлював всі недосконалості цього плану, та небезпеку флангового удару зі сторони кінних лучників Аттіли, тому розташував свої війська таким чином, щоб максимально убезпечити свій лівий та правий фланги. Тому праворуч його захищав пагорб Монгьо (Montgueux), на якому він залишив сина короля вестготів – Торізмунда із невеликим кавалерійським загonom, задля допомоги у вирішальний момент, а ліворуч, він прикрився густим лісовим масивом¹.

Вестготи Теодоріка зайняли правий фланг, на лівому крилі розташовувалися римляни та нечисельні загони франків, бургундів, саксів, багаудів на чолі з Аецієм. В центрі він розташував Меровея, з основною частиною франків, та аланів, як зазначає Йордан, щоб «воєнною хитрістю оточити Сангібана, у вірності якого він сумнівався, більш надійними військами»². Багато сучасних істориків погоджуються з цією версією Йордана, хоча він, будучи готом, міг мати упередженість щодо аланів. Сили гунів вишикувалися інакше на протилежній частині поля, Аттіла зі своїм військом зайняв центр, а слабших союзників розкидав по флангах. Остготів – ліворуч, а гепідів, франків, алеманів, тюрингів, бургундів та герули, розгорнулися праворуч. В результаті остготи протистояли вестготам, а гепіди опинилися перед римськими легіонами. У ніч перед битвою Аттіла звернувся до своїх віщунів, щоб ті прочитали знаки на нутрощах жертви. Пророцтво, яке вони отримали, вказувало на те, що серед його супротивників очікується смерть, але для його самого передбачали нещастя. Витлумачуючи це як знак, що саме Аецій загине, Аттіла вирішив прийняти на себе великий ризик, аби позбутися свого головного ворога. Він віддав наказ готуватися до бою, але вирішив відкласти початок до полудня, аби в разі невдачі обмежити шкоду заходом сонця³.

¹ Jordanes, *De Origine Actibusque Getarum*, 37. 197

² Так само. 37.196-197

³ Bachrach B.S. *The Hun Army at the Battle of Chalons (451): An Essay in Military Demography*. München, 1994. P. 61-63.

Початок битви ознаменувала атака гунської кінноти, яку описав Аміан Марцелін: «...в бій вони кидаються, вишикувавшись клином і видають при цьому грізний завиваючий крик. Легкі й рухливі, вони раптом навмисне розсіюються і, не вибудовуючись у бойову лінію, нападають то там, то тут, вчиняючи страшне вбивство...»¹. Перші постріли гуни робили під час руху на ворога, наступні коли загін розділявся на менші групи, а останні, так звані парфянські постріли, у момент відступу. Подібний хоровод гуни могли вчиняти протягом декількох годин, атакуючи послідовними хвилями, поки у стіні щитів ворога не почали з'являтися щілини. Варто враховувати психологічний тиск на римо-варварські війська, оскільки солдати мали стійко тримати позицію при вигляді лавини кінних лучників, які стрімко сунули на них, видававши дикий крик, пускавши сотні стріл. Проте, грамотно розміщена стіна щитів у римлян та вестготів робила свою справу. Набагато гірше ситуація була в центральній частині, оскільки алани, будучи повністю кочовими, не мали традиції битися у пішому строю, тому залишилися в кінному строю, постраждавши від стріл найбільше.

Коли «Батіг Божий» зрозумів, що центр римо-варварської армії достатньо виснажився, він віддав наказ про початок вирішальної рукопашної атаки. Натиск гунів привів аланів у ще більший безлад, та змусив їх поступово відступити назад, про це вказує Йордан: «тиск зі сторони гунів був настільки сильний, що між вестготами та аланами виникла тріщина, куди Аттіла прагнув потрапити найбільше»². В результаті, центр антигунської армії, де командували перебіжчик Сангібан та вождь франків – Меровеї, мав певні проблеми, оскільки протистояли, безпосередньо, самому Аттілі. Лівий фланг був повністю контрольований римлянами під проводом Аеція, вони не залишили жодного шансу гепідам Ардаріка. Тим часом, на правому фланзі між вестготами Теодоріка та остготами Валамира зав'язалося справжнє побоїще «зійшлися в рукопашному бою... битва жорстока, хаотична, страшна і невблаганна – така

¹ Marcellini V.C. Comitis Chronicon ad a. 379 continuatum ad a. 534 / Marcellini V.C. / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1894. – T. XI. P. 30.

² Jordanes, De Origine Actibusque Getarum, 41.207.

битву, про яку ще ніколи не чули до того»¹. Ідацій додає, що струмок, який перетинав поле битви, наповнився кров'ю до країв, що текла з поранених воїнів².

Задля стабілізації бойового порядку, та недопустимості напівоточення, король вестготів здійснив сміливий та, одночасно, неочікуваний маневр з флангу, обійшовши остготів, вклинившись в їхні ряди. Як наслідок в напівоточенні вже опинився Валамир, зав'язалася дуже жорстока різанина. У бою загинув Теодорік, який командував своєю кавалерією під час операції. За словами Йордана, він або загинув під копитами власних коней, або його вразив списом остгот на ім'я Андаг³.

Варто висвітлити, ця втрата не послабила дух вестготів, а, навпаки, спровокувала такий вибух люті, що вони знешкодили обидва фланги ворога, Аттіла опинився в жахливому тактичному становищі, він відступав до свого табору, який був захищений возами. Саме в цей момент на полі бою з'явилася кавалерія Торізмунда, яка весь цей час вичікувала на пагорбі Монгьо (Montgueux), вони обійшли гунів далеко з правого флангу і нанесли нищівний удар в тил Аттілі, а потім переслідували відступаючого противника аж до його табору. В цьому випадку, здавалося б, гуні приречені, але битва закінчилася з настанням ночі, з цієї причини Торізмунд дезорієнтувався, зайшовши прямо в табір гунів, там зав'язалася битва, де син короля вестготів був поранений, врятувавшись швидким відступом. Наступного дня після вирішальної фази битви на Каталаунських полях війська Аттіли не проявляли активності та залишалися в межах свого табору. Римське військо на чолі з Аецієм, за підтримки варварських союзників, здійснило тактичний маневр оточення, розпочавши обстріл укріпленого табору гунів і взявши його в облогу. Існує підстава припускати, що римляни розраховували на виснаження гунських сил через нестачу продовольства та боєприпасів, зокрема стріл. Це підтверджує повідомлення пізньоантичного історика Йордана, який зазначав, що «Аттіла, опинившись в оточенні, був змушений вдатися до відчайдушних заходів: за його

¹ Jordanes, *De Origine Actibusque Getarum*. 41.209.

² Hydatii Lemici *Continuatio. Chronicorum Hieronymianorum* ad a. 468 // *Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi*, vol. 11 / ed. Th. Mommsen. Berlin: Weidmann, 1894. P. 34.

³ Jordanes, *De Origine Actibusque Getarum*, 41.209.

наказом у центрі табору було зведено насип із сідел – ймовірно, як символічне похоронне вогнище на випадок остаточної поразки»¹.

Таке рішення може бути інтерпретоване не лише як вияв фаталізму, але й як елемент психологічної війни – демонстративна готовність померти, а не потрапити до рук ворога, могла мати на меті посилити моральний тиск на супротивника. Водночас ця сцена, яку подає Йордан, не позбавлена певного літературного забарвлення, що вимагає обережного критичного ставлення до джерела. Зображення Аттіли, який ходить «туди-сюди» перед своїми воїнами, порівнюваний з левом, загнаним у пастку мисливцями, свідчить про традиційну риторичну схему «варварського царя», що балансує між звірячою мужністю та приреченою безпорадністю². Ймовірно, така інтерпретація є пізнішою реконструкцією, покликаною створити героїзовану, але водночас приречену постать гунського вождя в очах римської (і готської) історіографії. Необхідно враховувати, що подальшого наступу з боку Аттіли не відбулося. Попри демонстративну мобілізацію війська та показову готовність до повторного штурму, яку частина джерел інтерпретує як спробу врятувати обличчя перед союзниками, стратегічна ініціатива залишилася на боці римсько-вестготської коаліції. Поведінка Аттіли може свідчити або про брак військових ресурсів, або про усвідомлення ним не вигідного становища після втрати значної частини сил. Не виключено також, що він побоювався нового удару з боку вестготів, які вже виявили свою ефективність у попередньому бою, особливо після загибелі Теодоріха I, що надало кампанії героїчного імпульсу³.

Отже, пасивність гунів після основного зіткнення 451 року є ключовим моментом у розумінні завершального етапу Галльської кампанії. Вона засвідчує втрату стратегічної ініціативи Аттілою і, ймовірно, позначила перелом у його військовій кар'єрі. Водночас, з позиції джерел, ця ситуація відображає ідеологічну перемогу римсько-християнської цивілізації над варварською

¹ Jordanes, *De Origine Actibusque Getarum*, 40. 212.

² Так само. 40. 212.

³ Erdkamp P. *A Companion to the Roman Army*. Oxford, 2011. P. 308.

кочовою стихією, хоча така дихотомія сама по собі потребує подальшої історіографічної рефлексії.

Деякі сучасні дослідники (зокрема Б. Бахрах¹, П. Едкамп², А. Феррілл³) висувують припущення, що пасивна поведінка Аттіли після головного зіткнення на Каталаунських полях могла бути спробою реалізувати тактичну хитрість, метою якої було спровокувати римсько-вестготське військо на передчасний вихід із вигідних позицій на пагорбі. Однак така гіпотеза не має прямої підтримки в античних джерелах: ні Йордан, ні Пріск, ні інші автори не згадують про подібну ініціативу з боку гунського вождя. Водночас, відсутність згадок не є остаточним доказом її неправдоподібності – стратегічна гнучкість Аттіли, зафіксована в інших кампаніях, дозволяє щонайменше не відкидати повністю цю версію. Проте, оскільки жодне джерело не трактує події як прояв навмисної тактики, переважає думка про те, що дії гунів були радше реактивними, ніж ініціативними.

Поки Аттіла залишався заблокованим у межах свого табору, вестготи здійснили спробу віднайти тіло свого полеглого короля Теодоріха I. Тіло було виявлено серед великої кількості загиблих, після чого його син Торізмунд висловив намір продовжити наступ на табір гунів. Проте він був переконаний Аецієм повернутися до Толози (сучасної Тулузи), щоби забезпечити собі легітимну передачу влади і запобігти можливому династичному конфлікту між спадкоємцями. Це рішення, хоча й мало внутрішньополітичну доцільність для вестготів, водночас зіграло на користь і римлянам. За Йорданом, Аецій остерігався надмірного посилення готів, побоюючись, що у випадку знищення гунів вони порушать союзницькі зобов'язання та стануть новою загрозою для римського панування в Галлії⁴. Подібні мотиви поведінки Аеція згодом підтверджуються і в пізнішій традиції, зокрема в «Історії франків» Григорія Турського, де зазначається, що римський полководець нібито за таких же

¹ Bachrach B.S. The Hun Army at the Battle of Chalons (451): An Essay in Military Demography. München, 1994. P. 65-66.

² Erdkamp P. A Companion to the Roman Army. Oxford, 2011. P. 507-510.

³ Ferrill A. The Fall of the Roman Empire: the military explanation. New York., 1988. P. 145-146.

⁴ Jordanes, De Origine Actibusque Getarum, 40. 214-218.

міркувань розпустив франкські загони, привласнивши собі частину здобичі з поля битви¹.

Цей епізод в історіографії викликає суперечливі оцінки. З одного боку, дії Аеція можна інтерпретувати як прояв реалістичної дипломатії: усвідомлення слабкості римських позицій вимагало запобігання надмірному посиленню будь-якого варварського союзника. З іншого боку, деякі історики сумніваються у доцільності такого вчинку, оскільки відправка вестготів та франків зменшила чисельність римської армії в момент, коли стратегічна перевага все ще залишалася за коаліцією. Крім того, непрозорість джерел у питаннях розподілу здобичі та мотивації союзників залишає відкритими питання щодо рівня контролю, який Аецій реально мав над варварськими контингентами]. Результатом цих подій стало те, що Аттіла, імовірно на п'ятий день після основного бою, зміг організовано відвести свої війська з Галлії. Гуни забрали вози зі здобиччю, і, як зазначає Павло Диякон, римляни не переслідували їх. Відсутність погоні може свідчити як про виснаження коаліційних сил, так і про стратегічне рішення Аеція уникнути нових боїв, які могли б призвести до непередбачуваних наслідків².

У підсумку, питання про переможця у битві на Каталаунських полях залишається відкритим. Як слушно зазначив Л. Гумільов: «Битва була кривавою, але перемога не дісталася нікому. Аттіла відступив, і Аецій не переслідував його»³. Такий підхід, попри його афористичність, резонує з оцінками багатьох сучасних дослідників, які наголошують на паритетності результату: обидві сторони уникли повного розгрому, але жодна не досягла вирішального успіху. Саме в цій двозначності й полягає головна історіографічна проблема оцінки наслідків Каталаунської битви: вона стала водночас символом останньої великої мобілізації Заходу та маркером початку невідворотного занепаду традиційної римської моделі безпеки.

¹ Григорий Турский. История франков. II. 7.

² Pauli Diaconi Historiae Romanae libri. XIV. 11.

³ Гумилёв Л.Н. История народа хунну. Москва, 2004. С. 647.

Проблема чисельності військових контингентів, які взяли участь у битві на Каталаунських полях, а також питань щодо їхнього складу та тактики, залишається однією з найсуперечливіших у сучасній історіографії. Джерела, що дійшли до нашого часу, надають кардинально відмінні, іноді гіперболізовані цифри, які, ймовірно, відображають не стільки реальний стан речей, скільки риторичні та політичні наміри їхніх авторів.

Одним із найбільш виважених підходів до оцінки чисельності учасників дотримується Джон Б'юрі. На його думку, сумарна чисельність коаліційних військ під проводом Аеція – включно з римлянами, вестготами, салічними франками, галльськими аланами, багаудами та іншими галло-римськими підрозділами – становила приблизно 75–95 тисяч воїнів. Аналогічну кількість він відносить і до гунської коаліції, куди входили, окрім самих гунів, остготи, гепіди, герули, ріпуарські франки та частина степових аланів¹.

Натомість Йордан у своєму творі *Getica* подає, очевидно, сильно перебільшену цифру – 165 тисяч загиблих у битві, не враховуючи, як він уточнює, близько 15 тисяч гепідів і франків, що загинули напередодні в окремому зіткненні². Ідацій же, автор *Chronicon*, пропонує ще більш гіперболізоване число – 300 тисяч убитих, що викликає значні сумніви з огляду на демографічну та логістичну ситуацію тогочасної Галлії³. Сучасна історична критика схильна розглядати подібні цифри радше як риторичний прийом, спрямований на підкреслення масштабу та значущості події, ніж як на реальну статистику. Як зазначає історик П. Хізер, такі оцінки слід трактувати «з великою обережністю, оскільки римські автори часто перебільшували кількість загиблих у війнах, щоби возвеличити перемогу або ж підкреслити драматизм ситуації»⁴.

Не менш дискусійним залишається й склад союзних військ. Так, хоч Аецій формально виступав як командувач армії, що діяла в ім'я Західної Римської імперії, більшість його війська становили федерати й союзні варварські

¹ Bury J.B. *History of the Later Roman Empire: A history of the later Roman Empire from Arcadius to Irene, 395 A.D. to 800 A.D.* In 2 v. London, 1889. Vol. 1. P. 299.

² Jordanes, *De Origine Actibusque Getarum*, 40. 217.

³ Hydatii Lemici *Continuatio. Chronicon Hieronymianorum ad a. 468* // *Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi*, vol. 11 / ed. Th. Mommsen. Berlin: Weidmann, 1894. P. 32.

⁴ Heather P. *The Fall of the Roman Empire. A New History of Rome and the Barbarians*. Oxford, 2007. P. 363.

контингенти – вестготи, алани, франки, багауди. Такий склад створював вразливість з огляду на потенційну нестійкість союзу, як це підтверджує пізніша позиція Аеція щодо відправки Торізмунда до Толози для уникнення розпаду готської єдності. Варварський компонент обмежував дисципліну та ускладнював централізоване командування, однак, на думку А. Феррілла, саме ця поліетнічна структура забезпечила перевагу в мобільності та бойовій гнучкості¹.

Щодо тактики, існує гіпотеза, запропонована Б. Бахрахом, П. Едкампом та тим же Ферріллом, відповідно до якої Аттіла прагнув змусити римсько-готське військо залишити вигідні позиції на висотах, удавши слабкість або відступ, однак жодне античне джерело прямо не фіксує подібного маневру, що ставить під сумнів цю реконструкцію².

Таким чином, питання чисельності, складу та тактики учасників битви на Каталаунських полях залишається відкритим, що зумовлює потребу в подальших міждисциплінарних дослідженнях, зокрема за участі демографії, археології та реконструкції військової логістики.

Аналізуючи бойовий склад та тактику гунських військ у середині V століття, слід звернути особливу увагу на трансформацію їхніх збройних сил. Попри стереотипне уявлення про гунів як переважно кіннотників, у період правління Аттіли у війську важливу роль почала відігравати піхота, сформована переважно з германських підданих – гепідів, остготів, ругіїв тощо. В. О. Ніконов слушно зауважує, що у битві на Каталаунських полях саме піхота стала визначальним компонентом гунського війська, що стало наслідком як умов місцевості, так і стратегічного розрахунку командування³.

Найбільше обмеження для гунів полягало в неможливості повноцінного використання кінноти. Характер місцевості поблизу Труа, де відбувалося зіткнення, не сприяв застосуванню типових для гунів тактичних прийомів, таких як флангові маневри, удавані відступи, «каруселі» та стрімкі атаки з засідок. Цей аспект набуває особливої ваги з огляду на той факт, що саме подібні прийоми

¹ Ferrill A. The fall of the Roman empire. The military explanation. New York, 1986. P. 140.

² Bachrach B.S. A History of the Alans in the West. Minneapolis, 1973, P. 101.

³ Никоноров В.П. Военное дело европейских гуннов в свете данных греко-латинской письменной традиции Москва, 2002. Т. I. С. 107.

зумовлювали успіх гунів у попередніх кампаніях проти варварських та римських військ. Важливою перевагою Аеція було те, що він сам провів значну частину свого життя серед гунів у ролі заручника, що дозволило йому досконало вивчити структуру, тактику та психологію ворога. Про це свідчить і Григорій Турський, який зазначав, що Аецій «знав усі хитрощі гунів». Саме це знання дало змогу Аецію організувати бойові порядки таким чином, щоб звести нанівець кінну перевагу Аттіли¹.

Більш того, на думку багатьох дослідників, гуні навіть не змогли повною мірою використати свій головний вид озброєння – композитні луки, що потребували відкритого простору та мобільності. Натомість важка кіннота вестготів під проводом Теодоріха, а також дисциплінована римська піхота змогли утримати ініціативу на полі бою, особливо у вирішальні моменти зіткнення².

На думку ряду сучасних істориків, зокрема П. Хізер³ і Х. Вольфрама⁴, битва не завершилася нищівною поразкою для жодної зі сторін. Проте те, що Аттіла був змушений відступити, вказує на стратегічну перевагу антигунської коаліції. Однак перемога не була абсолютною. Поле бою залишилося за Аецієм, що відповідало римській традиції вважати переможцем того, хто утримує місце битви. Проте Аттіла не був розгромлений, а римляни не переслідували відступаючого ворога, що стало предметом численних дискусій у наступних десятиліттях. Цей факт викликав підозри у зраді, які згодом були використані у політичній боротьбі при дворі. Зокрема, за повідомленням пізніших хроністів, після битви при Каталаунах імператор Валентиніан III отримав донос про те, що Аецій навмисно відпустив Аттілу і тим самим зрадив інтереси імперії. Варто зазначити, що імператор відмовився одразу вживати заходів, але підозра залишилася⁵.

¹ Григорій Турський. История франков. IV. 24.

² Никоноров В.П. Военное дело европейских гуннов в свете данных греко-латинской письменной традиции Москва, 2002. Т. I. С. 267.

³ Heather P. The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians. Oxford, 2005. P. 289.

⁴ Heatham H. History of the Goths. Berkeley, 1988. P. 215.

⁵ Hodgkin Th. The Barbarian Invasions of the Roman Empire: In 6-th v. London, 2002. Vol. III. P. 409.

Після завершення битви на Каталаунських полях, де військові дії припинилися через взаємне виснаження сторін, Валентиніану III стало відомо, що Аецій розпустив варварські контингенти союзників – зокрема вестготів, бургундів, багаудів, аланів, франків і гепідів – по їхніх домівках без подальших спільних дій проти Аттіли. Цей крок, який мав практичне підґрунтя в умовах вичерпання боєздатності коаліції, імператорський двір витлумачив як навмисне зривання перемоги. На думку дворцевих радників, патриціїй умисно дав Аттілі змогу відступити без остаточного розгрому¹.

Аецій не зміг переконливо захистити свої дії: на практиці бойові дії завершилися, коли Аттіла з гунами та остготами на чолі з Валамиром з одного боку, та королі Меровеї (франки) і Гондіок (бургунди) з іншого – залишили поле бою. Гепіди під проводом Ардаріха відступили за річку Оба, вестготи повернулися до Тулузи, де вшанували свого полеглого вождя Теодоріха I і проголосили його сина Торизмунда новим королем. Аецій тим часом зупинився табором між Марною та Вієрою, спостерігаючи за відступом гунського війська. Римляни й інші учасники коаліції поступово залишили місце битви (ймовірно, між 3 і 5 липня), повернувшись на свої території. Аецій рушив до Авреліану, супроводжуючи галло-римські підрозділи².

Проте ситуація кардинально змінилася, коли до Валентиніана почали надходити свідчення й доноси про начебто зраду полководця. Згідно з цими звітами, Аецій мав намір узурпувати трон, уклавши угоду з Аттілою про поділ Гесперії. Особливою підозрою викликали дипломатичні зв'язки Аеція з гунським двором, які, попри суто тактичний характер, були використані дворцевими інтриганами як доказ ворожих намірів. Внаслідок цього імператор розірвав раніше обіцяний союз через шлюб між своєю донькою Євдоксією та сином Аеція – Гауденцієм, який мав скріпити військово-політичний альянс у випадку перемоги над гунами. Патриціїй, який розраховував на підтримку імператриці Євдоксії, намагався повернутися до Італії з тріумфом. Проте після

¹ Горелик М.В. Защитное вооружение степной зоны Евразии и примыкающих к ней территорий в I тыс. н.э. Новосибирск, 1993. С. 200.

² Бувье-Ажан М. Атилла: Бич Божий. Москва, 2003. С. 218.

перетину Альп його військо супроводжували лише окремі легіони без належних урочистостей. У Римі на нього чекала холодна зустріч – імператор перебував у Равенні, і Аецій був змушений змінити маршрут. На підході до Равенни патрицій зупинився на болотах поблизу міста, спрямувавши делегацію до імператора. Валентиніан III її не прийняв, доручивши розмову своєму раднику Петронію Максиму – давньому політичному супротивнику Аеція. Саме Петроній виступив ініціатором формального звинувачення полководця у державній зраді та боягузстві. Водночас префект міста Аквіт (пізніше – імператор Авіт), який був особистим другом Аеція, прибув до табору та попередив про інтриги при дворі. Він радив не входити в Равенну без офіційного запрошення. Аецій дослухався до цієї поради. Наступного дня до нього прибув Петроній, заявивши про готовність імператора прийняти його. У результаті Аецію було надано часткову амністію, однак про тріумф чи інші почесті вже не йшлося. Його військовий успіх був свідомо знецінений при дворі. Упродовж наступних двох років Петроній Максим створив стабільну коаліцію з сенаторського та чиновницького оточення, яка системно протидіяла будь-яким політичним ініціативам Аеція. Незважаючи на прихильність імператриці до шлюбного союзу, цей план остаточно провалився. Було організовано кілька невдалих замахів на Аеція, включно з отруєннями. Врешті-решт, після серії політичних принижень і зірваних домовленостей, патрицій залишив імператорський двір у Равенні, поступаючись обставинам¹.

Його усунення від справ не було офіційним засланням, але фактично означало тимчасову політичну ізоляцію. Аецій оселився в Арелаті (суч. Арль), важливому адміністративному та військовому центрі Галлії, де протягом приблизно двох років займався реорганізацією місцевої адміністрації та підтриманням порядку в прикордонних регіонах. Особливу увагу він також приділяв вихованню та військовій підготовці свого сина Гауденція, якого, ймовірно, бачив наступником своєї справи у військово-політичному апараті

¹ Бувье-Ажан М. Аттила: Бич Божий. Москва, 2003. С. 227-228.

імперії. Як зазначає Сідоній Аполлінарій: «Аецій виховував сина як державного мужа і вояка серед спокійних але стратегічно важливих країв Арелата»¹.

На цьому невдачі Аеція не закінчилися, у 454 році імператор викликав полководця до палацу для доповіді про збір податків, де на нього несподівано напали і вбили. Я хочу акцентувати увагу на моменті, який стався одразу після вбивства, та який показує фундаментальну роль Аеція в Західній імперії. Після того, як Валентиніан та вірний євнух, Іраклій зарубали Аеція, імператор запитав: «Чи не правда, смерть Аеція прекрасно виконана? « Той відповів: «Прекрасно чи ні, я не знаю. Але я знаю, що ви лівою рукою відрубали собі праву»². «Так загинув Аецій, войовничий чоловік і колись жах могутніх варварів, а разом з ним впала і Західна імперія, і благо держави, і їх вже більше не вдалося відновити»: ці слова написав Павел Диякон, описуючи загадкову смерть «останнього римлянина»³. Західна Римська імперія занепала всього через два десятиліття після смерті Флавія Аеція.

Таким чином, Каталауни, і в цілому вдала для Заходу Галльська кампанія, не допомогли Аецію реалізувати його політичні та дипломатичні плани. Детальний аналіз двох визначальних аспектів – результатів битви і наступальних дій Аттіли на Аеція, слугують важливим контекстом задля розуміння військового таланту Аеція, як полководця, його зв'язку з варварським світом, і взагалі перебігу подій галло-римської війни. Оскільки Аецій сам був наполовину варвар, у юності він отримав найкращу військову освіту, проживши серед гунів і вестготів значну частину свого життя.

Каталаунська битва 451 року становить одну з найяскравіших та водночас суперечливих подій пізньоримської історії. Її традиційно сприймають як кульмінаційне зіткнення між силами Західної Римської імперії та коаліцією гунів під проводом Аттіли. Проте ця битва викликає низку складних історичних і військових питань, що стосуються не лише її перебігу та наслідків, а й самої

¹ Sidonius Apollinaris. Epistolae et carmina // Patrologiae cursus completus. Series Latina / ed. J.-P. Migne. – Vol. LVIII. – Paris: Excudebatur et venit apud J.-P. Migne editorem, 1862. – Col. 435.

² Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. 27.

³ Павел Диякон. Римская история. 14.15.

сутності римської перемоги на завершальному етапі існування імперії. Каталаунська кампанія порушує щонайменше три ключові проблеми, які не мають однозначного вирішення в сучасній історіографії.

Першою з них є питання ідентичності перемоги: чи можна вважати битву римською перемогою, якщо вирішальну роль у ній відіграли неримські сили? Ядро армії Аеція становили варварські федерати – вестготи, алани, франки, бургунди, які хоча й діяли під верховним командуванням римського полководця, однак мали власні політичні інтереси та не були частиною регулярного римського війська. Такий склад сил викликає сумніви щодо можливості трактувати цю перемогу як римську в повному сенсі. Другою проблемою виступає оцінка успішності коаліційної стратегії Аеція з точки зору військового мистецтва. З одного боку, Аецій зумів об'єднати природних ворогів і спільно виступити проти Аттіли, з іншого – коаліція виявилася тимчасовою, а результат битви не призвів до остаточної ліквідації гунської загрози. Третім ключовим питанням є характер самої битви: чи стала вона прикладом збереження римської тактичної спадщини, чи навпаки – виявом поступової «варваризації» римської війни, що супроводжувала занепад імперії?

Відповідь на ці питання неможлива без розгляду аргументів і контраргументів, що сформувалися в дослідницькій літературі. Серед головних аргументів на користь трактування битви як римської перемоги варто насамперед назвати тактичну майстерність Аеція. Його здатність організувати союз між ворогуючими племенами – вестготами, аланами, франками – та спрямувати їхні зусилля на боротьбу з Аттілою свідчить про виняткові дипломатичні здібності полководця¹. Крім того, в перебігу битви простежуються елементи класичного римського тактичного мислення – використання висотної переваги, ешелонування військ, укріплення табору, – що демонструє життєздатність римської воєнної традиції навіть в умовах кризи регулярної армії². Перемога на Каталаунських полях також мала велике морально-

¹ Wolfram H. *History of the Goths*. Berkeley, 1988. P. 259-263.

² Hugnes I. *Aetius: Attila's Nemesis*. London, 2012. P. 180-183.

психологічне значення: вперше за багато років Аттіла був змушений відступити, що стало символом того, що Західна імперія, попри загальний занепад, все ще здатна до організованого опору¹.

Питання, чи є Каталаунська битва прикладом збереження римської тактичної спадщини чи, навпаки, свідченням «варваризації» війни пізньої імперії, є центральним для розуміння військового та цивілізаційного змісту цієї кампанії. На перший погляд, тактичні елементи битви дозволяють говорити про продовження римської традиції. Зокрема, Аецій продемонстрував класичні риси римського воєнного мистецтва: обрання стратегічно вигідної позиції на висоті, ешелонування військ, укріплення табору, контроль над комунікаціями та використання рельєфу місцевості – все це вказує на живучість дисципліни і тактики, притаманної ще імперії принципату².

Навіть за відсутності повноцінних легіонів, він зумів адаптувати римські бойові прийоми до умов співпраці з федератами, що дозволяє вважати його одним із останніх полководців, здатних мислити у категоріях «римської» війни. Втім, ця точка зору не позбавлена серйозних застережень. Хоча Аецій і здійснював стратегічне керівництво, вирішальна сила в битві належала саме неримським елементам – вестготам Теодоріха I, аланам Сангібана, франкам, бургундам. Саме зіткнення між вестготами та гунами стало ключовим у результаті бою, а смерть Теодоріха, як свідчать джерела, спричинила перелом у настроях коаліції³.

З огляду на це, Каталаунське поле радше було ареною варварської сили, ніж полігоном класичного римського легіонного строю. Більше того, сам факт того, що римський магістр мілітум не мав у розпорядженні значущих залишків регулярного війська, і був змушений покладатися на союзницькі контингенти, ілюструє глибину трансформації римської армії, яка на той час вже фактично втратила етнічну, соціальну й інституційну тяглість із армією високої імперії. У

¹ Heather P. *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians*. Oxford, 2005. P. 296-299.

² Hugues I. *Aetius: Attila's Nemesis*. London, 2012. P. 181-183.

³ Jordanes, *De Origine Actibusque Getarum*, 40. 194.

цьому контексті Каталауни можуть розглядатися не як апогей римської тактики, а як її останній відголосок, заглушений варварським багатоголоссям.

До того ж стратегічний результат битви ставить під сумнів її глибинну ефективність. Аттіла, попри втрати, не був розгромлений. Він зберіг ядро своєї армії, організовано відступив до Паннонії й уже наступного 452 року здійснив новий руйнівний похід на Італію. Упродовж кампанії він спустошив значну частину Півночі, включно з Аквілесею, яка була знищена дощенту. Це свідчить про те, що Каталаунська битва не стала вирішальною точкою в конфлікті, а лише на короткий час зупинила гунський наступ. Тим самим вона більше нагадує оборонну відсіч, аніж остаточну перемогу, і не дає підстав говорити про докорінне усунення військової загрози. Як справедливо зазначає Хізер, Західна Римська імперія втратила стратегічну ініціативу, і навіть у випадках тактичного успіху – як під Каталаунами – не могла перетворити його на політичний зиск чи стабільність¹.

Однак ці аргументи не позбавлені критичних контраргументів. По-перше, коаліція, сформована Аецієм, була нетривкою та ситуативною. Уже після завершення битви вестготи діяли самостійно, не координуючи свої дії з римлянами, що вказує на відсутність глибокої стратегічної єдності. По-друге, участь регулярної римської армії в битві була мінімальною. Основну масу війська становили федерати, а не легіонери, що, з точки зору формальної ідентичності, ставить під сумнів римський характер перемоги. По-третє, стратегічно битва не призвела до остаточної поразки гунів: Аттіла зберіг основні сили й уже наступного року вторгся до Італії, завдавши країні нищівного спустошення. Отже, результат битви був радше тактичним, аніж стратегічним, і не забезпечив тривалого миру чи стабільності для імперії².

Таким чином, Каталаунська битва не є однозначною в оцінці. Вона поєднує в собі елементи тріумфу та невдачі, тактичного блиску й стратегічної обмеженості. З одного боку, це безсумнівно успішна оборонна кампанія, яка

¹ Heather P. *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians*. Oxford, 2005. P. 299.

² Bury J.B. *History of the Later Roman Empire: A history of the later Roman Empire from Arcadius to Irene, 395 A.D. to 800 A.D.* In 2 v. London, 1889. Vol. 1. P. 283.

стала апогеєм військово-політичної діяльності Флавія Аеція, підтвердженням його дипломатичного хисту та тактичної майстерності. З іншого боку, ця перемога не призвела до остаточного усунення загрози, не зміцнила позицій Риму в Галлії й була досягнута ціною глибокої залежності від зовнішніх союзників. Найглибша проблема полягає в ідентичності цієї перемоги: це не була «римська» битва в традиційному сенсі – це було зіткнення двох варварських коаліцій, у якому Рим виступив швидше арбітром і координатором, а не самостійним центром сили.

У цьому сенсі Каталаунська кампанія виступає символом пізньоримської трансформації. Західна Римська імперія намагалась зберегти свою цілісність, апелюючи до засобів, що були чужими її класичній ідентичності: спираючись на «варварські» війська, приймаючи лідерство християнізованих племінних королів, поступово втрачаючи монополію на військову ініціативу. Саме тому битва має не лише військово-стратегічне, а й цивілізаційне значення: вона засвідчила остаточний перехід від античного Риму до середньовічної Європи, де нову політичну реальність формували вже не імперські центри, а варварські королівства, інтегровані в римську спадщину.

Таким чином, Каталаунська битва стоїть на межі двох епох: з одного боку – це приклад мобілізації залишків римського воєнного потенціалу, з іншого – вона засвідчує глибоку варваризацію римської армії, що вже не спиралась на громадянське ополчення чи легіони, а на зовнішні сили. Це була битва, в якій Рим переміг, але вже не як держава – а як політичний посередник, координатор антигунської коаліції. І саме тому вона має цивілізаційне значення: не як збереження старого порядку, а як етап переходу до нової, варварсько-християнської Європи.

Розглядаючи битву на Каталаунських полях, важливо уникати спрощеного бачення подій як протистояння «високорозвиненої» Римської імперії та «варварських» народів. Подібний підхід надто ускладнює розуміння глибинних процесів, що визначали тодішню військову, соціальну та культурну динаміку. Безперечно, Західна Римська імперія все ще зберігала значні технологічні

переваги в таких сферах, як будівництво, металообробка, артилерія, текстильне виробництво та розробка озброєння. Проте варварські народи – гуни, готи, франки, бургунди – давно навчилися не лише запозичувати римські технології, але й пристосовувати їх до власних військових потреб, демонструючи значну адаптивність¹. Як зауважував Був'є-Ажан, це було не тільки зіткнення технологічних рівнів, а й боротьба між римською політичною інерцією та германо-азіатською ініціативною силою змін².

Проблематика Каталаунської битви виходить далеко за межі чисто військової площини. Це було цивілізаційне протистояння двох моделей світу: християнського Заходу і язичницького степу, осілого життя міст і мобільної культури кочових союзів. Символізм цієї битви полягав у тому, що на рівнинах Галлії зійшлися дім і намет, орні господарі і степові вершники, захисники Меча Господнього і носії ідеї Батога Божого. Ця зустріч відобразила глибоку кризу пізньої античності, коли кордони цивілізацій більше не були чіткими, а Рим і варвари опинилися у процесі взаємопроникнення. Проблемою залишається і те, чому битва закінчилася так несподівано, без продовження нищівного наступу з обох боків. Історики висувують кілька гіпотез, які заслуговують на розгорнутий аналіз.

По-перше, Аттіла, навіть після невдалої атаки, зберіг основну мобільність своїх кінних загонів. У разі переслідування знесиленими військами Аеція існувала велика ймовірність контратаки, що могла завершитися катастрофою для західно-римсько-вестготської коаліції. Римський полководець, маючи значний стратегічний досвід, оцінював таку загрозу як реальну і свідомо утримувався від ризику³.

По-друге, сам склад армії Аеція змушував його діяти обережно. Його війська склалися переважно з федератів та союзників – готів, аланів, франків – які не завжди були надійними й дисциплінованими. Західна Римська імперія більше не могла спиратися на масові легіонерські контингенти: імператор

¹Егоров Н.И. Некоторые методологические подходы к этнокультурной идентификации кочевнических древностей Евразийских степей. Челябинск, 2013. С. 325.

²Бувье-Ажан М. Аттіла: Бич Божий. Москва, 2003. С. 216.

³Хаттон Э. Аттіла. Предводитель гуннов. Москва, 2005. С. 169.

Валентиніан III не надіслав суттєвих підкріплень. Це ставило Аеція в положення залежності від варварських сил, обмежуючи його оперативні можливості. По-третє, деякі джерела дозволяють припустити, що Аецій свідомо дозволив Аттілі відступити. Повний розгром гунів міг би різко змінити баланс сил у Галлії, призводячи до посилення вестготів – союзників Аеція у битві. Теоретично, надто зміцнілі вестготи могли б уже невдовзі перетворитися на загрозу для ослабленої Західної імперії. Отже, патрицій міг обрати тактику обмеженого стримування Аттіли, дозволяючи зберегти хитку рівновагу сил¹.

По-четверте, серед сучасних дослідників існує гіпотеза про можливу негласну змову між Аецієм та Аттілою. За цією версією, обидва полководці могли мати спільні інтереси у послабленні Західної Римської імперії, водночас не дозволяючи повного домінування однієї сторони. Теоретично, у них міг існувати навіть план спільних дій проти Східної імперії, хоча це припущення залишається спекулятивним і не має прямих підтверджень у джерелах.

По-п'яте, варто враховувати психологічний та культурний фактор. Вожді гунів і германців мислили категоріями честі, престижу та особистої репутації. Аттіла, програвши битву, але зберігши армію, міг з тактичних міркувань обрати шлях символічного визнання поразки через організований відступ, аби зберегти довіру своїх союзників і підлеглих. Відновлення бою могло привести не лише до втрати решток війська, а й до морального краху всередині гунського союзу².

Контраргументом щодо занадто обережної поведінки Аеція є той факт, що Західна імперія після Каталаунських полів не змогла зміцнити свої позиції. Якщо головною метою битви було повне усунення загрози, то недобиття Аттіли поставило Італію під страшний удар уже через рік. Таким чином, тактична стриманість призвела до стратегічних втрат.

Таким чином, битва на Каталаунських рівнинах 451 року, незважаючи на очевидну тактичну перемогу антигунської коаліції під командуванням Флавія Аеція, не призвела до стратегічного усунення загрози, яку становив Аттіла і його союзники. Аналіз перебігу та результатів битви свідчить про складність

¹ Бувье-Ажан М. Аттіла: Бич Божий. Москва, 2003. С. 220.

² Heather P. The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians. Oxford, 2005. P. 430.

військово-політичної ситуації на заході пізньої Римської імперії, де навіть перемога на полі бою не гарантувала довгострокового зміцнення державних позицій. Уникнення повного знищення гунської армії пояснюється комплексом чинників: обмеженими ресурсами Аеція, слабкою дисципліною союзницьких військ, геополітичною обережністю римського полководця та можливою розрахованою політичною стратегією балансування сил у Галлії. Збереження боєздатної армії Аттіли та його подальше вторгнення в Італію у 452 році виявили обмежений характер перемоги на Каталаунських полях: битва мала радше характер локальної паузи у боротьбі, ніж остаточної розв'язки. В результаті, «втрачена перемога» Аеція стала символом незворотної трансформації Західної Римської імперії, яка, навіть здобуваючи великі тактичні успіхи, уже не могла скористатися ними для стабілізації свого становища. Битва засвідчила остаточний перехід до нової історичної епохи, де старі римські моделі державності й війни поступово поступалися місцем варварським формам політичної та військової організації. Отже, проблематика Каталаунської битви є багатовимірною: це не лише класичний військовий аналіз зіткнення сил, а й оцінка цивілізаційних процесів, внутрішньої політики Західної Римської імперії, культурних трансформацій і психологічних моделей поведінки епохи. Битва стала символом кінця старого світу: переміг не Рим і не варвари окремо – перемогла нова Європа, що народжувалася з об'єднання уламків обох цивілізацій.

Висновок

Таким чином, дипломна робота «Флавій Аецій – останній римлянин» була присвячена комплексному аналізу життєвого шляху, політичної й військової діяльності одного з найвидатніших діячів Західної Римської імперії періоду її занепаду. У ході дослідження вдалося досягти поставленої мети – всебічно розкрити роль Флавія Аеція у збереженні римської державності в Західній Європі у першій половині V століття.

Перший розділ роботи дозволив з'ясувати, що життєвий шлях Флавія Аеція був тісно пов'язаний із ключовими процесами пізньої античності: політичною боротьбою за владу при імператорському дворі, зміцненням впливу варварських федератів та наростаючою дезінтеграцією імперських структур. Виховання у варварських середовищах, ранній військовий досвід і тривалий вплив гунів сформували особистість Аеція як універсального полководця і політика. Його кар'єра була позначена умінням лавірувати між могутніми варварськими угрупованнями й утримувати крихкий баланс інтересів різних сил у Західній імперії.

Дослідження політики «стримувань і противаг», яку проводив Аецій щодо варварських народів, показало її глибоко прагматичний характер. Він не прагнув ані повного підкорення федератів, ані прямої конфронтації. Натомість, Аецій застосовував широку гаму засобів – від укладання союзів до вміло організованих локальних воєн, використовуючи одні варварські групи для приборкання інших. Така стратегія дозволила на певний час зберігати контроль над Галлією та утримувати єдність залишків імперії.

У другому розділі було висвітлено військову діяльність Аеція, що стала основою його авторитету і впливу. Отримана військова освіта та практичний досвід, набутий у війнах із варварськими народами, забезпечили йому репутацію видатного полководця. Аецій здійснив важливі реформи західноримської армії, спрямовані на оптимізацію її структури та підвищення мобільності. Його зусилля щодо інтеграції федератів у римську військову систему хоча й мали суперечливі

наслідки, все ж дозволили імперії чинити опір зовнішнім загрозам ще протягом кількох десятиліть.

Особливу увагу було приділено характеристиці структури, стратегії і тактики римської армії періоду Аеція. Попри зменшення питомої ваги регулярних легіонерів, військо Західної імперії зберігало здатність до маневрування, використання складних оперативних планів та застосування класичних римських принципів ведення війни у нових реаліях. Військові кампанії Аеція проти франків, бургундів, багаудів і особливо гунів продемонстрували його талант політичного стратегування та бойового керівництва в екстремальних умовах.

Кульмінацією діяльності Флавія Аеція стала битва на Каталаунських полях 451 року. Третій розділ дипломної роботи показав, що ця битва була одночасно тріумфом і незавершеним успіхом римського полководця. З одного боку, Аецій зміг об'єднати строкаті сили римлян, галло-римлян і варварських союзників проти могутнього Аттіли й зупинити його вторгнення в Західну Європу. З іншого боку, відсутність остаточного знищення гунських сил, розпад коаліції після битви й подальший похід Аттіли в Італію свідчать про обмеженість цієї перемоги у стратегічній перспективі.

У підсумку, діяльність Флавія Аеція слід розглядати як останню успішну спробу Західної Римської імперії стабілізувати своє становище за допомогою традиційних засобів римської політики та військової організації. Завдяки своїм особистим здібностям, гнучкості у веденні переговорів, дипломатичному мистецтву і військовій майстерності, Аецій зміг продовжити існування Західної імперії в епоху її стрімкого занепаду. Саме завдяки йому Західне Середземномор'я ще певний час залишалося у сфері римської культури й права. Однак, незважаючи на блискучі окремі успіхи, Аецій не зміг змінити об'єктивні процеси розпаду імперської державності. Його вбивство у 454 році за наказом імператора Валентиніана III стало символом остаточного краху римської політичної традиції. Уже через два десятиліття Західна Римська імперія припинила своє існування.

Таким чином, Флавій Аецій цілком заслужено отримав епітет «останнього римлянина». Його життя й діяльність віддзеркалюють велич і трагедію останніх спроб римлян утримати свою цивілізацію на тлі незворотних змін європейського світу.

Список використаних джерел та літератури

1. Григорий Турский. История Франков. / пер. с лат. яз. В. Д. Савукова. Москва: Наука, 1987. 461 с.
2. Гуго из Флавины. Хроника / Гуго из Флавины / Пер. И. Дьяконова // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Hugo_Flaviniacensis/frameset2.htm
3. Зосим. Новая история в VI книгах. Книга IV / Зосим // Исторический альманах, 2015 (Ученые записки историко-филологического факультета НИУ “БелГУ”. Вып. 7). Белгород: Белгородский гос. ун-т, 2015. С. 63-108.
4. Зосим. Новая история в VI книгах. Книга V / Зосим // Проблемы историографии всеобщей истории. Материалы междунар. науч. семинара, Белгород, 16 окт. 2000 г. / Отв. ред. Н.Н. Болгов. – Белгород: Белгородский гос. ун-т, 2000. – С. 86-115.
5. Иордан. О происхождении и деяниях готы (Getica) / пер. с лат. яз. Е. Ч. Скржинской. Москва: издательство восточной литературы, 1960. 434 с.
6. Марцеллин Комит. Хроника. Пер., ред. Н.Н. Болгова. Белгород: Белгородский гос. ун-т, 2010. 229 с.
7. Павел Диакон. История лангобардов. / пер. с лат. яз. Ю. Б. Циркина. Москва: Наука, 1970. 395 с.
8. Прокопий Кесарийский. Тайная история / Прокопий Кесарийский / Пер. А.А. Чекаловой // Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. Москва: Наука, 1993. 567 с.
9. Chronica Gallica a. 452 et 511 / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1892. – T. IX: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. – Vol. I. – P. 615-666.
10. Hydatii Lemici Continuatio chronicorum Hieronymianorum ad a. 468 / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Auctores

Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1894. – T. XI: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. – Vol. II. – P. 1-36.

11. Isidori Iunioris episcopi Hispalensis. Historia Gothorum, Wandalorum, Sveborum / Isidori Iunioris episcopi Hispalensis / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1894. – T. XI: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. – Vol. II. – P. 241-390.

12. Jordanes. De origine actibusque Getarum. // Iordanis de origine actibusque Getarum (Fonti per la Storia d'Italia, 117). Rom: Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 1991).

13. Marcellini V.C. Comitis Chronicon ad a. 379 continuatum ad a. 534 / Marcellini V.C. / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1894. – T. XI: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. – Vol. II. – P. 37-108.

14. Merobaudus Flavius. Carminum Panegirique Relequiae / Merobaudus Flavius / Recensuit L. Dindorf // Corpus scriptorium historiae byzantinae: In 50 v. – Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1836. – LXVI+18 p.

15. Priscus Panites. Fragmenta / Priscus Panites / Ed. C. Müller // Fragmentae Historicorum graecorum: In 5 v. – P.: Editore Ambrosio Firmin Didot, 1868. – Vol. IV. – P. 69-110.

16. Prosperi Continuatio Havniensis / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1892. – T. IX: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. – Vol. I. – P. 298-339.

17. Prosper Tiron. Additamenta ad Chronica Prosperi / Prosper Tiron / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1892. – T. IX: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. – Vol. I. – P. 487-497

18. Sidonius Apollinarius Epistolae et carmina // Migne J.-P. Patrologiae cursus completus. SL. Corpus historiae: In 221 t. – P.: Excudebatur et venit apud J.- P. Migne editorem, 1862. – T. LVIII. – Col. 435-752.
19. Бейкер С. Древний Рим. Взлет и падение империи. / пер. с англ. яз. А. Зорина, Н. Буля. Санкт-петербург: Амфора. ТИД Амфора, 2008. 451 с.
20. Бувье-Ажан М. Аттила: Бич Божий. Москва: Молодая гвардия, 2003. 230 с.
21. Буданова В. П. Варварский мир эпохи Великого переселения народов. Москва: Наука, 2000. 544 с.
22. Буданова В.П. Готы в эпоху Великого переселения народов. Отв. ред. Б.А. Рыбаков. Москва: Наука, 1990. 231 с.
23. Бьюри Джон Б. Варвары и Рим. Крушение империи. / пер. с англ. яз. И. Л. Игоревского. Москва: Центрполиграф, 2013. 412 с.
24. Венелин Ю.И. Путевые записки Византийского посольства ко двору Аттилы, писанные секретарём оного Приском Ритором. Москва, 1856. Т.2. 144 с.
25. Гиббон Э. История упадка и разрушения Великой Римской империи: Закат и падение Римской империи. В 7 томах. Том 4. / пер. с англ. яз. Т. Чугуновой. Москва: ТЕРА–Книжный клуб, 2008. 624 с.
26. Горелик, М. В. Защитное вооружение степной зоны Евразии и примыкающих к ней территорий в I тыс. н.э. Новосибирск : Наука, 1993. 288 с.
27. Гумилёв, Л. Н. История народа Хунну. Москва: Айрис-пресс, 2004. 647 с.
28. Голдсуорти А. Падения Запада. Медленная смерть Римской империи. / пер. с англ. яз. А. В. Короленкова, Е. А. Семеновой. Москва: АСТ, 2014. 733 с.
29. Грант М. Крушение Римской империи. / пер. с англ. яз. Б. Бриксмана. Москва: ТЕРА–Книжный клуб, 1998. 224 с.
30. Дельбрюк Х. История военного искусства в рамках политической истории. В 4 томах. Том 2. / пер. с нем. яз. Я. Гуревича. Санкт-Петербург.: Наука, 1999. 402 с.
31. Денисон Дж. История конницы. Москва: АСТ, 2001. 480 с.
32. Диснер Г.-Й. Королевство вандалов. Санкт-Петербург: Евразия, 2002. 222 с.

33. Джонс А. Х. М. Гибель античного мира. / пер. с англ. яз. Т. В. Горяйновой. Ростов: издательство «Феникс», 1997. 576 с.
34. Джонс Т. Варвары против Рима. / пер. с англ. яз. В. Шарапова. Москва: Эксмо, 2010, 352 с.
35. Дэшодт Э. Аттила. / пер. с фр. яз. Е. В. Колодочкиной. Москва: Молодая гвардия, 2012. 206 с.
36. Егоров, Н. И. Некоторые методологические подходы к этнокультурной идентификации кочевнических древностей Евразийских степей / Н. И. Егоров. Челябинск : ЧелГУ, 2013. 325 с.
37. Ивик О., Ключников В. Гунны. Москва: Ломоносовъ, 2014. 272 с.
38. Клауде Д.В. История вестготов. Санкт-Петербург: Евразия, 2002. 285 с.
39. Корсунский А. Р., Гюнтер Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств (до середины VI в.). Москва: Изд-во МГУ, 1984. 256 с.
40. Метелёв А.В. Социальные основы политического влияния Флавия Аэция в Западной Римской империи / А.В. Метелёв // Известия Алтайского государственного университета, 2009. - № 2. - С. 135-139.
41. Метелёв А.В. Стратегия и тактика политики Флавия Аэция в Западной Римской империи / А.В. Метелёв // Известия Алтайского государственного университета, 2010. - № 4. - С. 152-159.
42. Мэн Дж. Аттила. Варвар, втоптавший Рим в грязь. Москва: Эксмо, 2007. 384 с.
43. Мюссе Л. Варварские нашествия на Европу: германский натиск. / пер. с фр. яз. А. П. Саниной. Санкт-Петербург: Евразия, 2008. 399 с.
44. Нерсесов Я. Полководцы. Битвы. Оружие. Москва: Мир энциклопедий Аванта, 2011. 319 с.
45. Никоноров, В. П. Военное дело европейских гуннов в свете данных греко-латинской письменной традиции : в 2 т. Т. 1. Москва: Восточная литература, 2002. 267 с.

46. Никоноров В.П. Гуннское воинство Атилы: конница или пехота?. Древние культуры Евразии: Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения А.Н. Бернштама / Ред. В.А. Алёшин, Л.Б. Кирчо, Л.А. Соколова, В.Я. Стеганцева. Санкт-Петербург: Инфо-ол, 2010. 195 с.
47. Тьерри Ам. Атила. I. Гунны и мир варваров. Москва: Москвитянин, 1852. – Т. I. – № 4. 320 с.
48. Томпсон Э. А. Гунны. Грозные воины степей. / пер. с англ. яз. Л. А. Игоревского. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2008. 256 с.
49. Томпсон Э. А. Римляне и варвары. Падение Западной империи. / пер. с англ. яз. Т. О. Пономаревой. Санкт-Петербург: Издательский Дом «Ювента», 2003. 288 с.
50. Хаттон, Э. Атила. Предводитель гуннов. Москва: Центрполиграф, 2005. 169 с.
51. Хизер П. Падение Римской империи. Москва: АСТ; Астрель, 2011. 800 с.
52. Babcock M. The stories of Attila the Hun's death: narrative, myth, and meaning. Dublin: Edwin Mellen Press, 2001. 512 p.
53. Babcock M. The Night Attila died: solving the murder of Attila the Hun. Berkley: Berkley Books, 2005. 324 p.
54. Bachrach, B. S. A History of the Alans in the West. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1973. 199 p.
55. Bachrach, B. S. The Hun Army at the Battle of Chalons (451): An Essay in Military Demography. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1994. 108 p.
56. Bury, J. B. History of the Later Roman Empire: From Arcadius to Irene (395–800) : in 2 vol. Vol. 1. London : Macmillan, 1889. 488 p.
57. Sinor D. The Historical Attila. Attila: The Man and His Image. Budapest: Central European Univ. Press, 1993. 131 p.
58. Erdkamp P. A Companion to the Roman Army. Malden: by Blackwell Publishing, 2007. 555 p.

59. Ferrill A. The fall of the Roman empire. The military explanation. New York: Thames and Hudson Ltd, 1986. 188 p.
60. Fuler J.F.C. A Military History of the Western World. New York: Crossroad, 1954. 563 p.
61. Gibbon E. The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. Vol. 1. Chicago, 1952. 1000p.
62. Gibbon E. The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. Vol. 5. New York: Fred de Fau and Co, 1930. 1472p.
63. Goffart W. Barbarian Tides: The Migration Age and the Later Roman Empire. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 2006. 384 p.
64. Goffart W. Barbarians and Romans: The Techniques of Accommodation. Princeton: Princeton University Press, 1980. 265 p.
65. Gordon C. D. The age of Attila. First-Century Byzantium and the Barbarians. Michigan: The University of Michigan, 1961. 228 p.
66. Halsall G. Barbarian Migrations and the Roman West. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 592 p.
67. Heather P. The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians. Oxford: Oxford University Press, 2005. 432 p.
68. Heathram H. History of the Goths. Berkeley: University of California Press, 1988. 613 p.
69. Hodgkin Th. Huns, Vandals, and the Fall of the Roman Empire. Mechanicsburg, PA: Stackpole Books, 1996. 640 p.
70. Hodgkin Th. The Barbarian Invasions of the Roman Empire: In 6-th v. London: Folio Society, 2002. Vol. III. 605 p.
71. Holland C. The Death of Attila. Oxford: Oxford University Press, 2008. 256 p.
72. Howarth P. Attila, King of the Huns: Man and Myth. London: Barnes and Noble Books, 1994. 205 p.
73. Hugnes I. Aetius: Attila's Nemesis. London: Pen and Sword, 2012. 276 p.
74. Hyn Jin Kim. The Huns, Rome and the Birth of Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 361 p.

75. Jones A. H. M. The Later Roman Empire. Vol. 1. Harvard: Harvard University Press, 1964. 763 p.
76. Kelly C. Attila the Hun: Barbarian Terror and the Fall of the Roman Empire. London: Random House, 2008. 272 p.
77. Kulikowski M. Rome's Gothic Wars: From the Third Century to Alaric. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 225 p.
78. Mitchell S. A History of the Later Roman Empire, AD 284-AD 641: The Transformation of the Ancient World. Blackwell: Blackwell Publishing, 2015. 545 p.
79. Mounter P. Attila the Hun. Chicago: Jolly Good Egg Productions, 2008. 84 p.
80. Newark T. The Barbarians: Warriors and Wars of the Dark Ages. Poole: Blandford, 1986. 160 p.
81. O'Flynn, John Michael. Generalissimos of the Western Roman Empire. The University of Alberta Press, 1983. 294 p.
82. Southern P. The Roman Army: A Social and Institutional History. Oxford: Oxford University Press, 2007. 304 p.
83. Taekolm U. Aetius and the battle on the Catalaunian Fields. Opuscula Romana, 1969. – Vol. VII. 276 p.
84. Ward-Perkins B. The fall of Rome and the end of civilization. Oxford: Oxford University press, 2005. 239 p.
85. Wells P. The Barbarians Speak: How the Conquered Peoples Shaped Roman Europe. Princeton: Princeton University Press, 2000. 256 p.
86. Wolfram H. History of the Goths. Berkeley: University of California Press, 1988. 613 p.

Резюме

Дипломна робота присвячена дослідженню особистості та діяльності Флавія Аеція — видатного політичного й військового діяча Західної Римської імперії у V столітті. Метою дослідження є комплексне висвітлення його життєвого шляху, реформаторської діяльності, військової стратегії та ролі у

збереженні стабільності Імперії у період глибокої політичної та соціальної кризи. У роботі проаналізовано ранні роки життя Аеція, його перебування як заручника при дворі гунів і візантійців, формування політичного досвіду та його перший вихід на арену влади після смерті імператора Гонорія.

Окрема увага приділяється стратегії Аеція у поводженні з варварськими народами — гібридам дипломатії, військової сили та політики «балансу сил». У другому розділі досліджується його роль як реформатора західноримської армії, аналізуються структурні зміни, організація війська, тактичні новації та механізми мобілізації союзних сил, зокрема гунів. Центральним епізодом розгляду є битва на Каталаунських полях 451 року — вирішальна кампанія, що продемонструвала політичний і військовий талант Аеція, а також його складні стосунки з вестготами й Аттілою.

У висновках обґрунтовується теза про Флавія Аеція як «останнього римлянина» — символу пізньої римської стійкості, політичної гнучкості та відданості ідеї збереження Імперії перед обличчям її занепаду.

Summary

This thesis is devoted to the comprehensive study of Flavius Aetius — a prominent political and military leader of the Western Roman Empire in the 5th century AD. The aim of the research is to thoroughly examine Aetius's life path, his reformist activities, military strategy, and role in preserving the stability of the Empire during a time of profound political and social crisis. The study explores his early years, his time as a hostage among the Huns and Byzantines, the formation of his political experience, and his rise to power following the death of Emperor Honorius.

Particular attention is given to Aetius's strategy in dealing with barbarian peoples — a combination of diplomacy, military force, and a policy of balancing powers. The second chapter focuses on his role as a reformer of the Western Roman army, including structural changes, troop organization, tactical innovations, and the mobilization of allied forces, especially the Huns. A key episode of the research is the

Battle of the Catalaunian Plains in 451 AD — a decisive campaign that revealed Aetius’s political and military talents and his complex relationships with both the Visigoths and Attila.

In conclusion, the thesis argues that Flavius Aetius was truly “the last of the Romans” — a symbol of late Roman resilience, political flexibility, and dedication to preserving the Empire in the face of its decline.